

ENERGIA MENTÁLIS ÉS NEUTRAT

B

178.165

GEREBEN FERENC — TÖMKA MIKLÓS

VALLÁSOSSÁG ÉS NEMZETTUDAT

VIZSGÁLÓDÁSOK ERDÉLYBEN

Országos Széchényi Könyvtár

TELEKI LÁSZLÓ ALAPÍTVÁNY
CORVINUS KIADÓ

GEREBEN FERENC — TÖMKÁ MIKLÓS

VALLÁSOSSÁG
ÉS
NEMZETTUDAT

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

GEREZEN FERENC — TÖMKÁ MIKLÓS

VALLÁSOSSÁG ÉS

NEMZETTUDAT

VIZSGÁLÓDÁSOK ERDÉLYBEN

MÁSODIK KIADÁS

Országos Széchényi Könyvtár

TELEKI LÁSZLÓ ALAPÍTVÁNY
CORVINUS KIADÓ

BUDAPEST, 2001

2. kiadás

Az első kiadás a Kerkai Jenő Egyházzociológiai Intézet
Kerkai-könyvek sorozatában jelent meg.

© Gereben Ferenc

© Tomka Miklós

ISBN 963 9062 37 5

Országos Széchényi Könyvtár

3 178.165

2001

Kiadja: a Teleki László Alapítvány és a Corvinus Kiadó

Borító: Baumann Miklós

Felelős vezető: Csopor Zoltán

Tartalomjegyzék

ELŐSZÓ	7
JELENTÉS A VALLÁSOSSÁGRÓL – ERDÉLY, AZ ÚR 2000. ESZTENDEJÉBEN (TOMKA MIKLÓS)	9
Erdély vallási helyzetének leírása	12
A vallás a tárgyakban és a mindennapokban	15
Hit, vallásgyakorlat, vallásos önértelmezés.....	19
Az egyházhoz fűződő kapcsolat	26
 A társadalmi-gazdasági változások szerepéről	34
Átmenet a hagyományosból a modern társadalomba	35
Mit jelent az, hogy Erdély társadalomszervezete „hagyományos”?	41
A modern társadalomba való átmenet és a kereszténység.....	46
 AZ IDENTITÁSTUDAT ÉS A VALLÁSOSSÁG KAPCSOLATA (GEREBEN FERENC)	53
A nemzettudat változatai	54
A nemzeti azonosságtudat típusai és alkotóelemei	54
Az identitástudat szerkezete	66
Nemzeti és vallási identitás	70
Nemzeti önkép, múlt- és jövőkép	77

Kulturális identitás	84
Anyanyelv és hétköznapi nyelvhasználat	84
A könyvolvasás mértéke	88
Olvasói nyelvválasztás.....	91
Olvasmányszerkezet	93
Olvasói ízlés.....	99
Vallásosság és olvasáskultúra	105
Összegzés.....	106

ELŐSZÓ

Ebben a kiadványban, amelyet az olvasó a kezében tart, két tanulmányt ad közre a budapesti Kerkai Jenő Egyházzociológiai Intézet. Mindkettő része valamilyen nagyobb tudományos kutatásnak. Ezek során a magyarországi szociológus szerzők a *teljes* erdélyi, illetve az erdélyi *magyar* felnőtt népességből reprezentatív mintavételi eljárással kiválasztott mintegy 1000+1000 személy megkérdezésével végeztek vizsgálatot, jelentősrészt azonos kérdőív segítségével. A két kutató összehangolt munkája lehetővé tette, hogy a vizsgálatok eredményeit összehasonlítsák részint egy Magyarországon készített hasonló, másrészt egy néhány évvel korábbi erdélyi kutatás adataival. A három fajta (erdélyi magyar, erdélyi román és magyarországi) társadalmi környezetből származó felmérési adatbázis tanulságos összehasonlításokat tesz lehetővé. E felmérések két központi témájáról, a vallásosság és a nemzeti identitástudat jelenlegi erdélyi állapotáról a szerzők a *Magyar Szemle* 1999. 9-10. számában már megjelentettek egy-egy tanulmányt, de ezek problematikája és szempontrendszere időközben jelentősen kibővült, és ezért indokoltá vált újbóli és együttes közzétételük.

A szerzők szakmai körökben jól ismertek: *Tomka Miklós* vallásszociológus, az MTA Filozófiai Intézet főmunkatársa, a budapesti Országos Lelkipásztori Intézet Vallásszociológiai Központjának igazgatója, először a vallásosság látható megnyilvánulásaira irányítja az olvasó figyelmét: a települések képére, a lakások berendezésére. Majd a vallásosság belső megnyilvánulásaiival foglalkozik, a hittel, a vallásgyakorlattal, a vallásos önértékeléssel, az egyházhoz való viszsonnyal és a jövő vallásossági esélyeivel. Ezek mutatóit többnyire összehasonlítva is bemutatja, az erdélyi magyar, az erdélyi román és a magyarországi személyek feleleteit külön elemezve. *Gereben Ferenc* művelődésszociológus a magyarországi Pázmány Péter Katolikus Egyetem bölcsészkarának tanára, és a budapesti Kerkai Jenő Egyházzociológiai Intézet veze-

tője. Tanulmánya középpontjába az erdélyi magyarok identitástudatát állította, amelynek fontos része a vallásosság. Foglalkozik továbbá a nemzeti önképpel, a történelmi tudattal, a nyelvhasználattal és a művelődési szokásokkal is; mindezzel – nem utolsó sorban – a vallásosság mértéke és a felekezeti hovatartozás szempontjából. Meg kell még említenünk, hogy mindkét szerző – bár Budapesten él – meglehetősen jól ismeri (magánemberként is, kutatóként is) az erdélyi társadalmi közeget.

Említést kell tennünk a drámai történeti háttérrel is, amely a tanulmányok adatain átsugárzik. Ismeretes, hogy az erdélyi magyar vallásosság kutatása a kommunista rendszerben alig volt lehetséges, nemcsak a magyarországi, de a hazai kutatók számára is. A hatalom akkori urai, a határon innen és túl, egymással bámulatos egyetértésben, mindent elkövettek, hogy ezekről a témákról csak az kerülhessen a nyilvánosság elé, ami nem sértette érzékenységet.

A rendszerváltozás óta a kutatonak jóval több a szabadsága. Éppen ezért erkölcsi kötelessége utánanézni mindannak, ami a közjó érdekében fontos, és kutatási eredményeit közreadva, azokat a nyilvánosság mérlegére tenni. Ebben a megmérettetési kötelezettségben különböznek a mai társadalomtudósok az egykori prófétáktól. Az utóbbiak felsőbb üzenetet továbbítottak kortársaiknak, a társadalomtudósokat viszont csak a saját szakmai hozzáértésük hitelesíti. Az üzenet címzettjeinek azonban a valóságot megismerni egyaránt fontos, akár egy karizmatikus megbízott, akár egy tudományos módszerrel dolgozó kutató hozza a tudomásukra. De míg a prófétai üzenetet csupán elfogadni vagy elutasítani lehet, a társadalomkutatóktól származó láttelelet csak (akár vitatkozó) együttgondolkodás és józan mérlegelés által válik az „idők jeleit” tükröző üzenetté.

Budapest, 2000. Húsvétján

András Imre S.J.

JELENTÉS A VALLÁSOSSÁGRÓL – ERDÉLY, AZ ÚR 2000. ÉVÉBEN*

TOMKA MIKLÓS

Felületes megfigyelő is beleütközik az ellentmondásba: „kívülről” nézve Erdély számos vonatkozásban erősen vallásosnak tűnik, de a „belül” élők nem tartják annak. Magyarországgal, Európával összevetve Erdélyben nagyobb a hívők aránya, akik még hozzá magától értetődőbben hívők, mint másutt. Erdélyen belül maradvá ellenben joggal kérdezhető, hogy nem csak látszat-e mindez? Érdemes sorra venni a bizonyítékokat hogy valójában olyan erőteljes-e az a vallásosság? Vagy csak népszokások élnek tovább? Együtt jár-e a hit és a vallásgyakorlat? Van-e a vallásosságnak valami szerepe, jelentősége az egyén és a társadalom életében?

Sokak szerint az erdélyi magyarság úgy ragaszkodik katolikus, református, unitárius vallásához, mint nyelvéhez. Ezzel védi önazonosságát. Így különbözteti meg magát a nem magyaroktól. Vajon Erdély vallása csupán nemzetvédő mechanizmus?

Mások a hagyományra hivatkoznak. Hordják a régi viseletet. A népművészet is él és virul. Az útszéli keresztek is megmaradtak, – s velük a vallásosság gyakorlata. Megmaradt, de nem igazán élő? Lehet, hogy mint az őszről maradt, elszáradt növényt, az első tavaszi szél majd elsodorja?

Hogy a vallás egyik-másik jele mennyire van jelen Erdélyben, az ténykérdés. Megvizsgálható, dokumentálható. Tény, amin nem lehet vitatkozni. Kérdés azonban ennek a vallásosságnak a jelentősége. Van-e a külsőségek mögött életet alakító tartalom? A most élő erdélyi keresztényeken múlik, hogy milyen fontos marad a hit s az élő vallásgyakorlat – ma, holnap, holnapután. Nem pusztá véleményről van szó. A vallásosság milyensége nem megítélés, hanem vállalás kérdése. A kereszténység felkínált lehetőség. Ki-ki maga dönt arról, miként veszi, vagy nem veszi igénybe. Az egyénekre és kö-

* A szerző köszönettel tartozik a T 023403 számon a kutatás magyarországi részéhez kapott OTKA támogatásért.

zösségekre egyaránt érvényes. Erdély magyarsága most határozza meg, mit kezd vallási hitével, kultúrájával.

Gyakran mondjuk, hogy Erdélyben lassabban járnak az órák, mint másutt. Megőrződött a múlt, s csak vonakodva bontakozik a jelen. Régi kincsekből sok maradt, de még csak csírázik az új kor. Magyarországon azt panaszolják, hogy évszázados az ország elmaradása Nyugat-Európa mögött. Pedig Magyarországot az elmúlt száz-százötven év alaposan átalakította. Ugyanez az évszázad a magyarság keleti határvidékén kevesebbet változtatott.

Persze nem mindig jobb, ami fiatalabb. A változás jót is, rosszat is hozhat. Nehéz mérleget vonni. De arra érdemes törekedni, hogy a régi jót őrizzük s az új rosszat elkerüljük. Ma, számunkra, maga a változás a fontos. Erdély népe sokszor élt nehéz időket, de az újabbkori társadalmi-gazdasági változás szempontjából szélárnyékban maradt. Eddig! Sokminden mutat arra, hogy a változatlanságnak vége.

Egy évtizede a szomszédos Magyarországon is megrendült az élet. Az európai forgószél bele-belekap Kelet-Közép-Európába. Csak idő kérdése, hogy mikor ragadja magával. Az európai vérkeringés erősebb, mint a helyi hagyományok. Mint amikor valakit műszívre, lélegeztető berendezésre kapcsolnak. Mennyire marad az ember ilyenkor önmaga? Képes lesz-e még valamikor saját lépéseket tenni? Mit tud tenni azért, hogy ne oldódjon fel maradéktalanul? Hogyan őrzi azt az önazonosságát, aminek vallása, hite is része? A változás ma ilyen kérdéseket vet fel. Erdélyben is, másutt is! A választ pedig nekünk kell megadni. S mielőbb!

Az itt következő írás *kísérlet és meghívás* a jövőről való gondolkodásra. Lépései a következők:

- Szociológiai vizsgálatok alapján igyekszik feltárni az erdélyi magyarság vallási állapotát. Ahhoz, hogy a látélet értelmezhető legyen, összehasonlításokat tesz: mindenek előtt az erdélyi románsággal és Magyarországgal. Az első eredmény örvendetes. Erdély erősen vallásos és egyházi-as – legalábbis a külföldhöz mérve.
- A második megállapítás-sor Erdély és népe társadalmi-gazdasági fejlettségét mérlegeli. Erdély egésze s ezen belül az erdélyi magyarság különösen hagyományörző, ami azt is jelenti, hogy még nem igazán indult el az Európát egyébként jellemző fejlődés útján. Nagyon könnyen lehet, hogy az általános vallásosság a hagyományból élő változatlanság kifejeződése.

Ez kártyavárként omolhat össze, amint az iparosodás, a városiasodás elszabadul. A változások gyorsulása nem kétséges. Az európai modernizáció itt topog a kapu előtt.

- Mindemellett a mai élő vallásosság tőke, ami megmenthető a jövő javára. Kérdés, hogy hogyan? Hogyan lehet felkészülni a türelmetlenül kopogtató modernizációra? Más kárából tanul az okos! Az elvallástalanodás mást sem volt szükségszerű, de bekövetkezett, mert nem tettek (eleget) ellene. Mi ma sokmindent tudunk arról, hogy miért vesztett az európai kereszténység embermilliókat. Ezt a tudást használni lehet. De többről is szó van. A megőrzött hagyomány és a vallásosság magától értetődő volta olyan vagyon, ami mások számára is kamatozhat. Erdély okulhat a magyarországi társadalom veszteségeiből, hibáiból. „Viszonzásul” adhat valamit saját hívő biztonságából s hozzájárulhat az egész magyar kereszténység gyógyulásához.

A jelen tanulmány társadalomtudományi munka. Tele van számokkal, ábrákkal, statisztikákkal. Az ilyesmi nem mindenki számára könnyű olvasmány. Van azonban egy módszer a nehézségek legyőzésére. A szerző a legfontosabb megállapításokat bekeretezett pontokba foglalta. Először elég ezeket a tételeket elolvasni. Mellettük ott szerepel az állítások kifejtése, dokumentálása. Akit egy-egy állítás érdekel, vagy akár csak meglep, annak érdemes a részletekbe is belemennie. De a fő állítások nélkül is érthetőek, sorra vehetőek.

Végül: sem a helyzetkép, sem annak az értelmezése nem az utolsó szó, hanem csak egy lehetséges nézet. Más nézetek is vannak. S az élet halad tovább. Talán holnap már más dolgokat kellene kiemelni. A fényképész, aki képébe fagyasztja a valóságot, magános ember. A társadalomkutató is az, ha nem tud visszhangot kelteni. Az ilyenfajta hangos gondolkodás célját téveszténé, ha csak olvasnánk s nem vitatkoznánk vele.

Ennek az írásnak az a legfontosabb célja, hogy válaszra, vitára, közös gondolkodásra ösztönözzön. A jövő kihívásaira csak közös erőfeszítéssel lehet eredményesen válaszolni. A jövővel való birkózás legelső feladata teherbíró és magabiztos és a jövőre nyitott szemű közösségek teremtése. Maga a helyzetelemzés legfeljebb kiindulópont, ébresztő harsona lehet. Szerzője csak remélheti, hogy értő fülekre talál. S közben csendben bízhat abban, hogy semmi sem tud olyan jól útnak indítani egy közösséget, mint a közös feladat, a közös erőfeszítés, a közös gondolkodás és a közös ima.

ERDÉLY VALLÁSI HELYZETÉNEK LEÍRÁSA

Számos tanulmány jelent meg az elmúlt évtizedekben Románia és ezen belül Erdély vallási adatairól¹. Erdély történeti összehasonlító vallásstatistikájának az 1992. évi népszámlálás eredményeit figyelembe vevő kiadása is megkezdődött². Kevés írás szól azonban, a vallásosság helyzetéről, alakulásáról³. S a legnevesebb nemzetközi szakkönyvekben is nagyságrendi hibák találhatók például a nemhívők vagy az ateisták arányával kapcsolatban⁴. Mindössze egyetlen angol⁵ és egy magyar mű ismeretes, amely a romániai vallásosságra felfigyelt. Az utóbbi a legalapvetőbb tényt is kimondja. Azt, hogy *Európában Lengyelország mellett Románia a legvallásosabb ország, amelyet az elvallástalanodás csak kevésbé érintett*⁶.

Persze egy ilyen kijelentés önmagában még olyan általános, hogy szinte bizonyítani sem lehet. Ezért részletezni kell, hogy az állítás mit takar. Egy 1991. évi nemzetközi összehasonlító vállalkozás, az *Európai Értékrend Vizsgálat*, más nevén a *Világ Értékvizsgálata*⁷ Románia és más országok val-

- 1 Ágoston, Ferencz: Der Dienst der Versöhnung als Aufgabe der Pastoral in Rumänien. Dettelbach, Verlag Röhl 1992.; Andrács Imre: A romániai katolikus egyház. = Szolgálat 88. 1990. karácsony 105-112.o.; Kirche und Glaube in Rumänien. München, Kirche in Not / Ostpriesterhilfe 1990.; Leab, Ioan-Vasile: Die Rumänische Orthodoxe Kirche heute. = Ost-West Informationsdienst 202. 1999. 58-69.o.; L'Église en Roumanie. = Pro Mundi Vita: Dossiers. Nov.-Dec. 1978.; Podskalsky, Gerhard: Kirche und Staat in Rumänien. = Stimmen der Zeit 1970.3. 198-207.o.; Stărescu, Daniel: Rumänische Barrieren. = Wort und Wahrheit 1967.5. 329-349.o. Tökés István: A romániai magyar református egyház élete 1944-1989. Budapest, Magyarországtudató Intézet 1990.
- 2 Varga E. Árpád: Erdély etnikai és felekezeti statisztikája I. Budapest-Csíkszereda, Teleki László Alapítvány, Pro-Print Könyvkiadó 1998.
- 3 Roman, Viorel – Hofbauer, Hannes: Transsilvanien – Siebenbürgen. Wien, Promedia 1996.
- 4 Barrett, David B. (szerk.): World Christian Encyclopedia. Nairobi-Oxford-New York, Oxford University Press 1982.584.o.; Clévenot, Michel (szerk.): L'état des religions dans le monde. Paris, La Découverte – Le Cerf 1987. A nem hívők és ateisták arányát mindkét forrás 16 %-ra becsüli.
- 5 Beeson, Trevor: Discretion and Valour. London, Fount Paperbacks – Philadelphia, Fortress Press 1982.
- 6 Virt László: Katolikus kisebbség Erdélyben. Budapest – Luzern, Egyházforum 1991. 98.o.
- 7 A kutatás a világ 43, ezen belül Európa 29 országából és téjegységéről (mint Németország Keleti Tartományai és Észak Írország) gyűjtött reprezentatív adatokat. Az Európai Értékrend Kutatásról v.ö.: Tomka Miklós: Európa változó (?) értékrendje. = Mérleg 1995.3. 333-343.o.,

lási adatainak szembesítését a közvéleménykutatások szintjén teszi lehetővé. A vallásosságot mérő jóformán minden mutató alapján Európában az első helyen Lengyelország áll. (Nemzetközi összehasonlításban ellenben több ország, például Nigéria, Brazília és Dél-Afrika megelőzi.) Románia európai második helyét pedig csak alkalmanként teszi kérdésessé Irország vagy/és Észak Irország. (A nemzetközi összegzésben általában Románia elé kerülnek olyan országok, mint az USA, India és Chile.) 43 ország nemzetközi „vallásossági rangsorában” Lengyelország végül nagyjából a 3-5., Románia a 10-12. helyre kerül. Magyarország a maga 26-27. helyével a középmezőny alsó részén helyezkedik el⁸.

Tanulmányunk tárgya nem ennek a vizsgálatnak a részletes elemzése, noha eddig az sem történt meg, sem magyarul, sem románul, sem egyéb nyelven. A belőle származó információkat csupán első *sejtetésnek* tekintjük. Az alábbiakban a lengyel, a román és a magyar adatokat szembesítjük, – mind a százaléértékeket, mind a 43 országon belüli „helyezést” megadva (1. tábla).

Többé-kevésbé hasonló következtetésekre jutott az a közelmúltban befejezett munka⁹, amely tíz volt szocialista ország jelenlegi vallási-egyházi helyzetét igyekezett feltárni. Ez az „*Aufbruch*”-nak („*Indulás*”-nak, „*Útrelés*”-nek) nevezett kutatás, amely Románián belül csak Erdélyt vizsgálta, megerősítette a korábbi eredményeket. Sőt, azt találta, hogy a társadalom

valamint: Inglehart, Ronald: *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton, Princeton University Press 1997.

- 8 Basanez, Miguel – Inglehart, Ronald – Moreno, Alejandro: *Human Values and Beliefs: A Cross-Cultural Sourcebook*. Ann Arbor, Univ. of Michigan (kézirat) 1996.
- 9 A kutatás olyan kelet-közép-európai országokra terjedt ki, amelyekben a katolikus egyház jelentős súllyal van képviselve. Az ortodoxia sajátos kérdéseivel a kutatás külön nem foglalkozott. Kutatástechnikai okokból (hogy a katolikus és protestáns megkérdezettek jól értelmezhető nagyságrendet képviseljenek) ez a munka Románia teljes területe helyett Erdély reprezentatív mintáját vizsgálta. Az azonos időpontban és egyenként országos reprezentatív mintákon végzett vizsgálat helyszínei: Litvánia, Kelet-Németország, Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Ukrajna, Magyarország, Románia, Szlovénia és Horvátország. V.ö.: Tomka, Miklós – Zulehner, Paul M.: *Religion in den Reförmnländern Ost(Mittel)Europas*. (Religion nach dem Kommunismus I.) Ostfildern, Schwabenverlag 1999., Tomka Miklós – Zulehner Paul M.: *Religion im gesellschaftlichen Kontext Ost(Mittel)Europas*. (Religion nach dem Kommunismus II.) Ostfildern, Schwabenverlag 2000., Tomka Miklós – Maslouskaite, Austra Navickas, Andrius – Tos, Niko – Potocnik, Vinko: *Religion und Kirchen in Ost(Mittel)Europa: Ungarn, Litauen, Slowenien*. (Religion nach dem Kommunismus III.) Ostfildern, Schwabenverlag 1999.

által képviselt s részben szokásokban megnyilvánuló, ám ugyanakkor a vallás társadalmi (egyházi) jelenlétére határozottan igényt tartó vallásosság – úgy is, mint a társadalom kulturális életének egy lehetséges formája – Erdélyben erősebb, mint Lengyelországban.

1. tábla

A vallásosság néhány mutatója Lengyelországban, Romániában és Magyarországon

(a kérdezettek százaléka, valamint a 43 országon belüli rangsorban elfoglalt hely alapján).

	A felnőtt népesség százalékában			A nemzetközi rang- sorban elfoglalt hely		
	PL	RO	H	PL	RO	H
Magát vallásosnak mondja	95%	75%	57%	1.	10.	27.
Hisz: – Istenben	97%	94%	65%	5.	10.	23.
– a halál utáni életben	78%	58%	26%	5.	17.	33.
– a lélekben	86%	76%	...	8.	16.	...
– az ördögben	51%	42%	19%	5.	13.	25.
– a pokolban	54%	43%	16%	4.	10.	27.
– a mennyországban	80%	58%	27%	7.	14.	31.
– a bűnben	91%	77%	39%	2.	8.	33.
– a feltámadásban	83%	50%	27%	3.	15.	27.
Életében Istent nagyon fontosnak tartja	87%	67%	40%	4.	13.	22.
A vallásból megnyugvást és erőt merít	90%	76%	49%	2.	12.	21.
Időnként szokott imádkozni	89%	86%	58%	3.	5.	23.
Erősen bízik az egyházban (amelybe keresztelték)	84%	72%	56%	3.	10.	20.

A budapesti *Kerkai Jenő Egyházzociológiai Intézet*¹⁰ alig néhány hónappal az Erdély egész népességére kiterjedő adatfelvétel után, kibővítve¹¹, – az erdélyi magyar felnőtt népességet reprezentáló 949 fős mintán – megismételte az „*Aufbruch*” kutatását. A majdnem teljesen azonos időben, azonos területen és azonos kérdésekkel végzett két kutatás összegezhető. A minta megkettőződésével lehetőség nyílt a magyarországi magyar, az erdélyi magyar és az erdélyi román adatok megbízható összehasonlítására. Most arra törekszünk, hogy e három csoport¹² (és nem a többi ország) legfontosabb adatait és összefüggéseit bemutassuk. Elsőnek általában a magyarországi adatokra utalunk. Tanulmányunk szempontjából Magyarország természetesen nem a legfontosabb megfigyelési egység, hanem csupán az egyik lehetséges összehasonlítási alap. Érdekes vele összevetni az erdélyi magyar és román megfigyeléseket. Legalább ilyen fontosak a belső összehasonlítások: az erdélyi magyarok és románok, az idősebb és a fiatal nemzedék, katolikusok és protestánsok között stb. Az első lépés mindenesetre a tények tudomásul vétele.

A vallás a tárgyokban és a mindennapokban

Más dolog az egyéni vallásosság s megint más, hogy az ember környezetében van-e nyoma a vallásnak. Az egyik a személyes élet része, a másik „külvilág”. Mégis, a magunk körül látott vallási tárgyak, jelek, szimbólumok otthonosabbá, természetesebbé, magától értetődőbbé tudják tenni a vallásos-

10 Az intézet alapítója P. András Imre SJ jezsuita atya.

11 A témabővítés további témák feltárását is lehetővé tette. V.ö. Gereben Ferenc e kötetben közölt tanulmányát.

12 A további megállapítások alapját a 18-65 közötti korú népesség reprezentatív mintái képezik, amelyek Magyarországon 1063, az erdélyi magyarság vonatkozásában 1053 és Erdély román népessége tekintetében 742 sikeres interjút tartalmaznak. A magyar és a román kérdezetteket velük azonos nyelvű kérdezők megfelelő nyelvű kérdőívvel kérdezték. – Megjegyzendő, hogy a három népcsoport kormegoszlása némileg eltér. A hazai magyar népesség a leginkább előregetett, az erdélyi magyarság közepesen, az erdélyi románság a legkevesebbé. A különböző korstruktúra persze a 18-65 év közötti korhatárok között is érvényesül. Mivel az „*Aufbruch*”-felvétel a 65 éves és fiatalabb felnőtteket kérdezte, a három csoport összehasonlítását erre az életkori szakaszra kell korlátozni. Mind a népcsoportonkénti minták, mind annak korcsoportjai olyan jelentős számúak, hogy nem jelezünk esetenként külön a megkérdezettek számát. – Tekintettel arra, hogy az írás következő részében az adatok mind az „*Aufbruch*”-kutatásból származnak, a továbbiakban a táblák, ábrák s egyedi adatközlések mellett *nem tüntetjük fel külön a forrást.*

ságot. Megfordítva: a látható vallási kultúra eltűnése vagy „láthatatlanná válása” mintha arra kényszerítene, hogy az ember külön magyarázza, hogy miért hívő s vallását miért gyakorolja. Ezért sem mindegy a vallás nyilvános jelenléte.

A hagyományos európai kultúrtáj képét a templom uralta. A templom magaslatra épült, messziről látható. A templom a falu közepe. Egy évezreden át a *tájképben* a vallásnak ezen túl is számtalan szembeszökő jele volt: a temetők, katolikus vidékeken a kápolnák, a keresztutak, az útmenti keresztetek. Szűz Mária és a szentek szobrai és képei, a fogadalmi oszlopok stb. A táj vallási jellege a modernizálódó világban alighanem mindenütt, Magyarországon is, az utóbbi évtizedekben megváltozott. A házak túlnőtték a templomtornyot. A szakrális emlékek egy részét elpusztították. Megjelentek viszont a technikai műtárgyak, a falunevek és közlekedési táblák, a gyárak, a magasfeszültségű vezeték oszlopai. Romániában a változás még éppen csak hogy megkezdődött. Erdélyben a táj változatlanul hordozza a nemzeti és a vallási hagyományt.

Nem is olyan régen, a vallás, a tágabb környezethez hasonlóan, *a lakásban* is meghatározó és kézzel fogható módon jelent meg: a biblia és az imakönyvek, a vallási tárgyú képek és szövegrészek, a feszületek, a rózsafüzér formájában. Mindezek a tárgyak egyszerre voltak a mindennapoktól el nem váló vallásgyakorlat eszközei, a kulturális közösség erősítői és az életteremtői és díszítőelemei. A falusi lakásban más műtárgy jóformán nem is akadt. A hagyományos kultúra erőszakos felszámolása és az egyházellenes politika együttesen felelős azért, hogy *Magyarországon az otthonokban megritkultak a vallási tárgyak*. Régebben az ágy felett függő Jézus-, vagy Mária-kép vagy feszület vonta magára a figyelmet. Ma a televízió a lakás középpontja. Magyarországon a felnőtt népesség kétharmada emlékezik, hogy gyermekkorában lakásukban volt kereszt vagy szentkép. Ugyanezen emberek kevesebb, mint a fele tart mai otthonában keresztet vagy vallási tárgyú képet. *Erdélyben nincs kimutatható változás*. A vallási tárgyakra vonatkozó gyermekkori emlékek aránya nagyjából azonos a lakásukban jelenleg vallási tárgyakat őrzők arányával.

Persze mindez nem független a felekezettől¹³. A vallási kép vagy tárgy a katolikus és az orthodox kultúra része. Erdélyben a katolikusok lakásaiban gyak-

13 A hivatalos statisztika szerint 1992-ben Erdély népességének 69,4 %-a ortodox, 11,1 %-a római katolikus, 2,7 %-a görög katolikus, 10,3 %-a református, 2,1 %-a pünkösdistá, 1,2 %-a

rabban (89%), a protestáns otthonokban viszont ritkábban (23%) volt és van vallási tárgy, műalkotás, mint a velük azonos vallásúaknál Magyarországon (68 ill. 30%). Mintha ezen a téren az erdélyi katolikusok „katolikusabbak”, az erdélyi protestánsok pedig „protestánsabbak” lennének, mint magyarországi hittestvéreik. A leggyakrabban ellenben az ortodox erdélyi román lakásokban van kereszt, szentkép (92%), biblia (84%).

1. megállapítás: a vallás látható, megfigyelhető jelenléte Erdélyben általánosabb, mint Magyarországon és Európa legtöbb más országában.

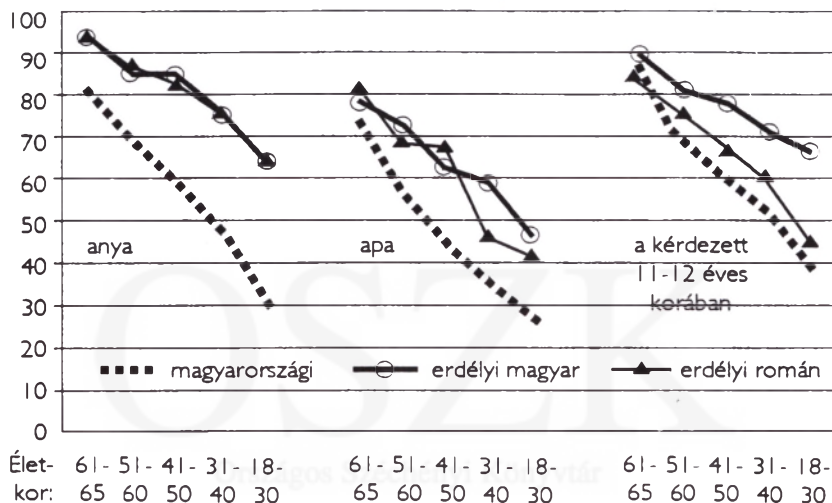
Bizonyos értelemben környezeti tényezőnek tekinthető mások magatartása is. A vallásosság továbbadása beláthatatlan idő óta a családok ügye. A gyermekkorban látott hitek és magatartások végigkísérik az embert az életben. Nos, Magyarországon a legöregebbek túlnyomó többsége úgy emlékszik, hogy az ő gyermekkorában anyja, apja s persze ő maga is rendszeresen templomba járt. Fiatalabb korcsoportokban egyre kevesebben vannak, akik otthonról kapott vallási emlékekről beszélnek. A gyermekkori vallásos környezet Európa legtöbb országában ritkul, kopik.

A magyarországi, az erdélyi magyar és az erdélyi román idős korcsoportok gyermekkorukra vonatkozó visszaemlékezései kevésbé különböznek egymástól. Az életkor csökkenésével ellenben nyílik az olló, nő a különbség. Magyarországon a legfiatalabb felnőttek közül egyharmad annyian emlékeznek vallásos gyermekkori környezetre, mint a legidősebbek közül. Erdélyben a csökkenés kisebb. A gyermekkori vallásgyakorlás arányai pedig, a fiatalabb korcsoportok felé haladva, az erdélyi magyarságban kevésbé csökkennek, mint a románságban (1. ábra).

baptista, 1,0 %-a unitárius, 2,0 %-a más vagy ismeretlen vallású, 0,2 %-a felekezet nélküli, ateista. V.ö.: *Kosztó N. István*: Tallózás az 1992. január 7-i népszámlálás adataiból. = Hítel Erdélyi Szemle 1994.1.79-107., valamint: *Birtók József*: Erdélyi egyházak változásai a XX. században. – kiinduló adatok egy vallásszociológiai kutatáshoz. (Kézirat.) A fenti adatokkal szemben azonban mind nemzetiségi, mind görög katolikus oldalról fenntartások fogalmazódtak meg. Lehetséges, hogy az ortodox arány némileg túlbecsült. Kutatásunk erdélyi magyar mintájában 42,7% római katolikus, 0,9% görög katolikus, 44,8% református, 1,8% evangélikus, 0,3% „protestáns” (sic!), 2,7% unitárius, 0,6% ortodox és 1,9% valamely kiségyház tagja, 3,7% nem tagja semmilyen egyháznak, 0,5% adathiány és válaszmegtagadás.

1. ábra

Azoknak az anyáknak, apáknak és megkérdezetteknek az aránya, akik (a megkérdezettek visszaemlékezése szerint) legalább havonta templomba jártak, amikor ez utóbbiak 11-12 éves gyermekek voltak
(A magyarországi, az erdélyi magyar és az erdélyi román népesség egyes korcsoportjainak százalékában)

Hasonló következtetésre jutunk, ha azt keressük, hogy családjukban a mai felnőttek gyermekkorukban beszélgettek-e vallásról, egyházzal és ha igen, milyen gyakran. Teljesen nemleges választ a 40 évnél idősebb erdélyi magyarok és románok 2-3 %-a, a 18-40 éves erdélyi románok 5 %-a, az ugyanilyen korú erdélyi magyarok 6 %-a ad. A környezet és a kultúra vallásos légköre csökkent.

Az életkor megkülönböztető szerepe jelentősen más az erdélyi katolikusok és a protestánsok között. A 60 évnél idősebb protestánsok és katolikusok majdnem teljesen azonos arányban számolnak be gyermekkori vallási emlékeikről. A 40 évnél fiatalabb reformátusok között az ilyen emlékek sokkal ritkábbak, mint az azonos korú katolikusok között. Ebben a korcsoportban a katolikusok többsége, a protestánsoknak csak kisebbsége emlékszik arra, hogy anyja, apja s ő maga gyermekkorában legalább hetente templomba járt. A kommunizmus évtizedei alatt az otthon tapasztalt vallásosság aránya katolikusok között a korábbi szint háromnegyedére, a protestánsok között a korábbi felére esett vissza.

2. megállapítás: a vallásosság gyermekkori megtapasztalása Erdélyben, különösen a katolikusok között, általánosabb és a fiatalabb nemzedékre is lényegesen nagyobb arányban jellemző, mint Magyarországon.

Hit, vallásgyakorlat, vallásos önértelmezés

A magukat Istenben *nem hívőként* jellemzők aránya az erdélyi magyarok között 5%, a románok között 3%, a magyarországi népességben ezzel szemben 27%. Erdélyben a korcsoportok között is pici a különbség. Az erdélyi magyar népességben az Istenben nem hívők aránya a 40 évnél idősebbek között 4%, az annál fiatalabbak között 6%. A 40 évnél idősebb románok 2 %-a, az annál fiatalabbak 4 %-a nem hisz Istenben. Magyarországon az Istenben nem hívők aránya a 60 évnél idősebbek csoportjában 5%, a 40-60 évesek között 25%, az annál fiatalabbak között 35%. A magyarországiak háromnegyede (75%), az erdélyi magyarok 84 %-a hisz egy olyan Istenben, aki személyesen törődik minden emberrel.

Hasonlóak a tendenciák, amikor a Jézus-hit után érdeklődünk. A hazai 18-65 éves népesség több, mint egy harmada (32 %-a, a 18-40 éveseknek pedig 38 %-a), az erdélyiek tizede (10%) vallja, hogy Jézus csupán egy rendkívüli ember volt, vagy talán nem is élt. Isteni személynek tartja Jézust az anyaországi népesség közel fele (44%), az erdélyi magyarok háromnegyede (74%), a románok több, mint négyötöde (82%).

3. megállapítás: a vallásos hit és látásmód Erdélyben általánosabb, mint Magyarországon és Európa legtöbb más országában.

Ahogy a vallásos hit, ugyanúgy a *vallásgyakorlat* is hozzátartozik a hagyományok és a szokásrend kulturális szövedékéhez. Erdélyben ez maga a társadalmi gyakorlat, ami sok-sok nemzedéken át történő ismétlődésével vált tényyszerűvé és társadalmi normává. A vallásgyakorlat legáltalánosabb köre a születésnek és a halálnak, az *életfordulóknak* közösségi liturgia formájában való szakralizálása. Erdélyben a keresztesítés, a templomi esküvő, az egyházi temetés ma is a társadalmi együttélés töretlen szokásai és szabályai közé

tartozik. Ilyen általános norma Magyarországon legfeljebb egyes vidékeken érvényesül, országosan nem. Magyarországon a népesség egyötöde, főleg a fiatal nemzedék elutasítja, további tíz százalék pedig az érintettekre bizza, hogy tart-e ilyen alkalmakkor vallási szertartást.

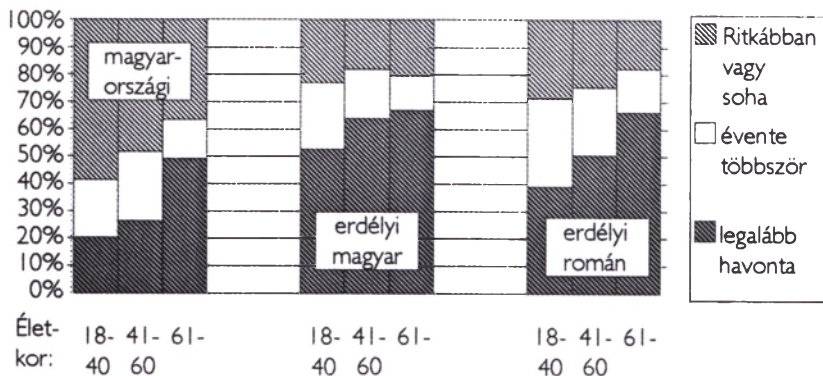
A magyarországi felnőtt népesség egyötöde (21 %-a, de a 18-40 évesek 27 %-a) nem tartja fontosnak a keresztelest, több, mint egynegyede (29 %-a, ezen belül a 18-40 évesek 35 %-a) nem tartja szükségesnek a templomi házasságkötést, sőt egy hatoda (17 %-a, a 18-40 évesek 18 %-a) az egyházi temetést sem. Erdélyben negyed annyian sincsenek, akik az egyházi szertartást nélkülözhetőnek tartják. Megfordítva ez azt jelenti, hogy Erdélyben a társadalom túlnyomó többsége (92-94 %-a) nem bizza a körülményekre, vagy a rokonság döntésére, hanem fenntartás nélkül, minden körülmények között fontosnak tartja a keresztelest, a templomi esküvőt, az egyházi temetést. Ez a vélemény Erdélyben nem függ életkortól, generációs hovatarozástól, hanem általános társadalmi norma.

Az élet ritka nagy alkalmai közötti időben az istentisztelet és az egyéni ima a vallásosság ápolásának és kifejezésének két legfontosabb módja. A rendszeres *templombajárás* Erdélyben általános gyakorlat. Magyarországon egy kisebbség magatartása. Magyarországon a templombajárók aránya a fiatalabb évjáratokban folyamatosan csökken. Erdélyben is van különbség a II. világháború előtt és az azután születettek szokásai között, de a 60 évesek és fiatalabbak korcsoportjaiban a templombajárók aránya meglehetősen stabil (2. ábra).

Országos Széchényi Könyvtár

2. ábra

A legalább havonta, az évente többször és az ennél ritkábban vagy soha templomba nem járók aránya a magyarországi népesség, az erdélyi magyarok és az erdélyi románok különböző korú csoportjaiban (százalékban)

Hasonló összefüggések mutathatóak ki a magán vallásgyakorlat, az imádkozás adatai alapján.

Soha sem (vagy legfeljebb évente) szokott imádkozni az anyaországi magyarok 29 %-a, ezzel szemben az erdélyi magyarok csupán 5 %-a és az erdélyi románok 2 %-a. Vagy megfordítva: a legalább hetente imádkozók aránya Magyarországon 38%, az erdélyi magyarok körében 70%, az erdélyi románok között 74%. Továbbá: az a különbség, ami a rendszeresen imádkozók arányában a fiatalok és az idősek között mutatkozik, Erdélyben sokkal kisebb (15%), mint Magyarországon (28%).

A felekezeti különbségek nem csekélyek. A reformátusok körében ritkább a vallásgyakorlat, mint a katolikusok között. Ám miközben mind a templombajárás, mind a rendszeres imádkozás lassan, de általánosan ritkul, a felekezeti különbségek ezen a téren csökkennek.

4. megállapítás-pár: Egyrészt a vallásgyakorlat lényegesen általánosabb Erdélyben, mint Magyarországon. Másrészt, a vallásukat gyakorlók aránya Magyarországon az életkor csökkenésével együtt drámai méretekben csökken. Generációs különbségek Erdélyben is vannak, de kisebbek.

Ez tovább erősíti a már kimutatott trendeket. A demográfiai változások alapján a belátható jövőben *Magyarországon további elvallástalanodás valószínűsíthető.* Újabb tényezőkre lenne szükség ahhoz, hogy ez az elvallástalanodás megálljon vagy megforduljon. (Ilyen tényező léte ellenben nem kizárt. Ilyen lehet például a rendszerváltást követő környezeti és generációs váltás.) *Erdélyben ezzel szemben nincs alapunk arra, hogy pusztán demográfiai tények alapján rövid távon elvallástalanodást jósoljunk.* (Az Európához közelítés és általánosabban a modernizáció azonban hathat ilyen irányba.) Végül pedig az életkor eltérő szerepe a két országban oda vezet, hogy a generációk közötti világnézeti különbségek Erdélyben könnyebben kezelhetőek, mint Magyarországon. Erdélyben semmi nyoma annak, hogy a különböző nemzedékek világnézeti téren elszakadnának egymástól.

Mind a hit, mind a vallásgyakorlat fontos minősítője, hogy van-e jelentősége ennek a vallásosságnak a *mindennapok gondjainak* a kezelésében és hogy befolyásolja-e a hit a munkát, az emberi kapcsolatokat, a politikai beállítottságot.

Magyarországon kisebbségben vannak azok, akik *életük és szenvedéseik értelmét* Istenben találják. Az erdélyi magyarság nagy többsége életének, s alkalmasint nyomorúságának, istenhite segítségével ad értelmet (2. tábla.).

Az Istenbe kapaszkodás Erdélyben valamivel erősebbnek látszik a katolikusok, mint a protestánsok körében. Amikor ellenben életkor szerint is vizsgálódunk, kiderül, hogy ez a különbség mindenek előtt a legidősebb generációt jellemzi s a fiatalok körében eltűnik. A 40 évnél fiatalabb felnőttekre is igaz azonban, hogy többségük Istenben tud értelmet adni életének, nehézségeinek.

Szkeptikusok persze mondhatják, hogy mindez pusztán *problémakezelő stratégia*. Ennek elbírálásához nem rendelkezünk adatokkal. Megmaradunk annál a megállapításnál, hogy az élet értelmessé tétele az erdélyi kultúrában minőségileg nagyobb mértékben történik Istenre hivatkozással és támaszkodással, mint a magyarországi népességben. (Sajátos eset az erdélyi románság, amely az életnek Istenre hivatkozással ad értelmet, de a szenvedésnek és a nyomorúságnak már sokkal kevésbé. Vajon az ortodoxiának más az istenképe?)

2. tábla

Az élet és a szenvedés értelmének Istenben megtalálása vagy meg nem találása a magyarországi, az erdélyi magyar és az erdélyi román népességben (százalékban)

		magyarországi	erdélyi magyar	erdélyi román
„Az életnek számomra azért van értelme, mert van Isten”	egyetért	27 %	59 %	70 %
	egyet is ért, meg nem is	24 %	22 %	21 %
	nem ért egyet	49 %	19 %	9 %
	összesen	100 %	100 %	100 %
„A szenvedésnek és a nyomorúságnak csak akkor van értelme, ha az ember hisz Istenben”	egyetért	31 %	53 %	37 %
	egyet is ért, meg nem is	21 %	25 %	30 %
	nem ért egyet	48 %	22 %	33 %
	összesen	100 %	100 %	100 %

Nehéz eldönteni, hogy nagyon vallásos, vagy elvallástalanodott viszonyok között lehet-e inkább a vallásnak a hívek mindennapi életét befolyásoló

szerepére számítani? Ahol mindenki a vallásos viselkedési kultúra részese, ott a vallásosság feltehetően kevésbé differenciál és hatása kevésbé tudatosul, mint a világnézetileg megosztott közegben. Ugyanakkor a szekularizált világ talán a hívő emberekben is csökkenti a vallás viselkedésformáló szerepét. Az eredmények szerint Erdélyben általánosabb jelenség, mint Magyarországon, hogy a hívő emberek azt tartják: vallásosságuk befolyásolja munkájukat, személyes kapcsolataikat, sőt politikai beállítottságukat is.

A jelen adatok szerint a hívő emberek Magyarországon csupán fele olyan gyakran (16%) mondják, mint az erdélyi magyarok (33%) és negyed annyian, mint a románok (76%) hogy a vallásosságuk a szakmai tevékenységüket befolyásolja. A vallásosság emberi kapcsolatokat befolyásoló szerepénél éppúgy megvan az „erdélyi románok – erdélyi magyarok – Magyarország lejtő” (88% – 42% – 30%), mint a politikai beállítottságot befolyásoló szerepnél (24% – 16% – 15%).

Nem kevésbé érdekes az erdélyi katolikusok és protestánsok közötti különbség. A legidősebb reformátusok és unitáriusok vallásuknak munkájukban erősebb meghatározó szerepet tulajdonítanak, mint a katolikusok. (Ez hitfelfogásukból is következhet¹⁴.) Az életkor csökkenésével ellenben ez a különbség eltűnik, majd megfordul. A katolikusok mindegyik korcsoportban azonos (29%) arányban vallják, hogy vallásuk befolyásolja munkájukat. A protestánsok között ez az arány az életkorral (az idősek közti 32%-ról a fiatalok között 20%-ra) csökken. Az 50. életév alatt a katolikusok nagyobb arányban érzik vallásuk szerepét szakmai életükben, mint a protestánsok.

A vallásosságnak az emberi kapcsolatok terén játszott szerepét a katolikusok – mindegyik korcsoportban – egy árnyalattal gyakrabban tanúsítják, mint a protestánsok. Mindkét felekezetre jellemző, hogy a fiatalabban ezt a szerepet lényegesen kisebb arányban (31-35%) érzik, mind az idősebbek (50-52%).

Abban a kérdésben viszont, hogy a vallásnak van-e szerepe a politikai beállítottság meghatározásában, az idősek körében még számottevő az eltérés a különböző felekezetűek véleménye között (ilyen szerepet lát a 60 évnél idősebb katolikusok 19 %-a, de a protestánsoknak csak 13 %-a). Az életkor csökkenésével a vallás szerepét egyre kevesebben érzik (11%) a felekezetek közötti különbség pedig teljesen eltűnik.

14 Weber, Max: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Budapest, Gondolat 1982., továbbá: Schmidtchen, Gerhard: Protestanten und Katholiken. Bern-München, Francke 1973., és Kecskes, Robert – Wolf, Christof: Konfession, Religion und soziale Netzwerke. Opladen, Leske+Budrich 1996.

5. megállapítás: mind az élet és a szenvedés értelmesnek tartásában, mind a munkában, az emberi viszonyokban és a politikai beállítottságban Erdélyben többen tartják fontosnak a vallást, mint Magyarországon.

Legkésebb itt figyelmeztetni kell arra, hogy a jelen adatok nem tesznek különbséget a tények és a tényekről való vélekedések között. Lehetséges, hogy ez a kutatás csupán egyéni és közhielmekeket rögzít. Ez mégsem csökkenti az adatok értékét. A hiedelmek maguk is kulturális tények. Annyi bizonyos, hogy ezekben a kérdésekeben másképpen gondolkodnak itt és ott. Saját életében más jelentőséget tulajdonít a vallásnak és a hitnek a magyarországi magyar, az erdélyi magyar és az erdélyi román társadalom.

A kulturális-világnézeti különbség abban is kifejeződik, hogy hányan s miképpen tartják magukat vallásosnak, illetve nem vallásosnak. Tulajdonképpen meglepő, hogy mindhárom népcsoportban nagyjából azonos (55-59% közötti) és az életkortól is meglehetősen független arányban mondják, hogy ők a „maguk módján” vallásosak. Ez talán mást jelent a háromféle környezetben.

Az azonos nagyságú derékhad mellett egyrészt az egyház tanítása szerint vallásosak, másrészt a nem vallásosak részaránya az, ami különbözik. Az egyháziasság az erdélyi magyarság körében a legelterjedtebb (29%), az erdélyi románságban valamivel ritkább (24%), a magyarországi népességben még ritkább (17%). *A perdöntő különbség mégsem ez, hanem a kifejezett nem-vallásosság léte vagy nem léte.* A kutatásban ezt két kijelentés valamelyikével lehetett jelezni. Az enyhébb változat úgy szölt, hogy „Nem vagyok vallásos, semmi közöm a valláshoz.” A keményebb változat szerint: „határozottan nem vallásos vagyok, a vallást önbecsapásnak tartom.” E kettő legalább egyikével a magyarországi 18-65 éves népesség egyötöde (19%), ám az ezzel azonos korú erdélyi magyaroknak csak pici (4%) és az erdélyi románoknak egy még kisebb része (3%) értett egyet.

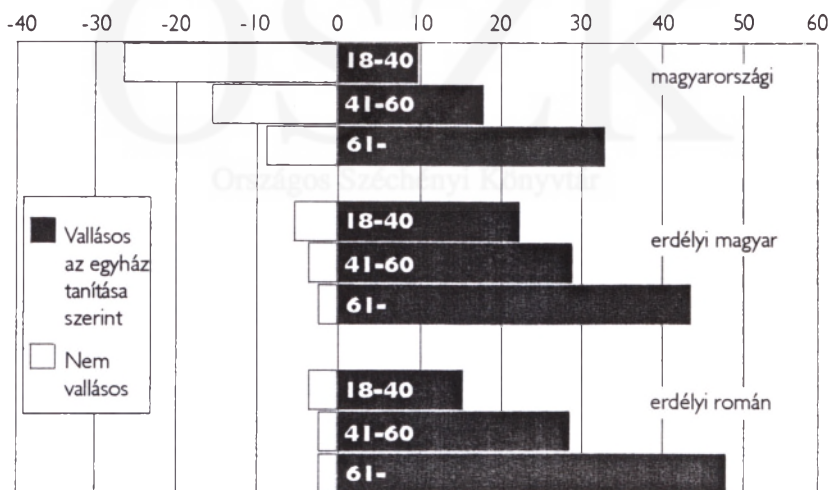
Az eddig mondottak röviden összefoglalhatóak: A magyarországi társadalom egy tekintélyes nagyságú csoportját nem-vallásosság jellemzi. A nem-vallásosság a fiatalabb felnőttek körében lényegesen gyakoribb, mint idősebbek körében. A 40 évnél fiatalabb népességben a határozottan nem vallásosak aránya mintegy háromszorosa az egyháziisan vallásosakénak. Az egy-

háziasság az életkor csökkenésével Erdélyben is ritkul, de vele szemben jóformán nem létezik erőteljes nem-vallásosság. A mérleg változatlanul és nagymértékben az egyháziasság irányába lendül (3. ábra).

A jelenlegi kormegoszlás Magyarországon a világnézeti megosztottság állandósulását és ezen belül továbbra is egy jelentős nagyságú határozottan nem vallásos csoport létét valószínűsíti. Erdélyben ezzel szemben a most feltárt adatok között a magyarországihoz hasonló helyzet kialakulásának nincsen közvetlen előjele. (Persze olyan meggondolások, amelyek nem statisztikai adatokra támaszkodnak, mutathatnak mégis abba az irányba. Erre később visszatérünk.)

3. ábra

Az egyházas vallásosság és a kifejezett nem-vallásosság részaránya a magyarországi, az erdélyi magyar és az erdélyi román népesség különböző korcsoportjaiban (százalékban)

Az önmagát egyházasnak vagy „kifejezetten vallásos”-nak minősítés az életkorral csökken, – a protestánsok körében valamivel erősebben, mint a katolikusok között. A 60 évnél idősebb korcsoportban a protestánsok nagyobb (46–48%) arányban mondták magukat egyházasnak vagy kifejezetten vallásosnak, mint az ilyen korú katolikusok (39 ill. 42%). Az ennél fiatalabb korjáratokban már csak

az emberek egy negyede vagy egy ötöde és a különböző felekezetűiek azonos arányú része mondja magát „az egyház tanítása szerint”, vagy más megközelítésben „kifejezetten” vallásosnak.

Mindkét felekezetre érvényes, hogy a határozottan vallásosak aránya az iskolai végzettség emelkedésével csökken. Megfordítva viszont a kifejezett nem vallásosság csak a felsőfokú végzettségűek között ér el jelentősebb (8-12 % közötti) arányt.

6. megállapítás: Erdélyben csupán egészen kis mértékben létezik és a legfiatalabb korcsoportokban sem emelkedik meg lényegesen a határozott és kifejezett nem-vallásosság (ami Magyarországon elterjedt és a fiatal felnőttek egy negyedére jellemző). Az egyház tanítása szerinti vallásosság Erdélyben nagyarányú, azonban a fiatalabbak között erősen lecsökken.

Kérdés persze, hogy mi húzódik meg amögött, hogy valaki önmagát vallásosnak (vagy nem vallásosnak) mondja. Ez nem abszolút fogalom, hanem másokhoz, vagy kimondatlan helyi normákhoz viszonyítás. Jelentése országonként, etnikai csoportonként, felekezetenként különböző lehet. Erdélyben a legtöbbek számára a nem-vallásossághoz is hozzátartozik az istenhit, sőt az önmagát Istenhez közel érzés is. A rendszeres imá már kevésbé, a templombajárás még kevésbé.

A katolikusok és a protestánsok fogalomértelmezései közötti különbségek kicsik, de léteznek: a protestánsok jóformán mindegyik esetben valamivel kisebb arányban hívők, illetve vallásgyakorlók, mint a katolikusok (3. tábla).

Az egyházhoz fűződő kapcsolat

Nyugat-Európában gyakori a jelszó, hogy „Jézus igen, egyház nem!” Az intézményekhez való viszony általános krízise az egyházat is elérte. Sokan gondolják, hogy vallásosságukhoz nincs szükségük másokra, s különösen nem egy közvetítő és szabályozó intézményre. Az egyház szempontjából a hívő emberek egy része is „kivülállóvá” vált. A kívülállás nem azonos a kritikával, de két tulajdonsága elkülöníti az egyháziasságtól. A „maga módján” vallásos ember akarva-akaratlan elutasítja, hogy saját meggyőződése kialakításában egyházára támaszkodjon. Nem tagadja meg a kulturális folyamatosságot, de nem hajlandó azt másokkal közösen ápolni s értelmezni. Ebből

adódik a következő sajátosság. Aki az egyházon kívül akar vallásos maradni, veszélyezteti a más hívekkel való szótértését; korlátozza önmagát, amikor saját meggyőződését a következő nemzedéknek átadni szeretné; s persze elhatárolódik attól, hogy neki a hívő közösség hitéért és mindennapjaiért, a közös vallásosság ápolásáért bármi felelőssége lenne. Mindezek miatt az egyházhoz való viszony a vallásosság egyik kulcskérdése.

3. tábla

A vallásosság különböző megjelenéseinek aránya magukat nem vallásosnak félig-meddig vallásosnak, valamennyire vallásosnak és kifejezetten vallásosnak mondó katolikusok és protestánsok körében (százalékban)

	nem vallásos	bizony- talan	valamennyi- re vallásos	kifejezet- ten vallásos
Katolikusok				
- hisz Istenben	72 %	69 %	89 %	97 %
- Istent magához közel érzi	52 %	66 %	84 %	99 %
- legalább naponta imádkozik	37 %	40 %	50 %	90 %
- legalább hetente templomba jár	17 %	36 %	36 %	73 %
Reformátusok, unitáriusok és más protestánsok				
- hisz Istenben	61 %	59 %	81 %	96 %
- Istent magához közel érzi	49 %	61 %	80 %	95 %
- legalább naponta imádkozik	40 %	44 %	50 %	90 %
- legalább hetente templomba jár	19 %	29 %	29 %	55 %

Ebben az összefüggésben, az erdélyi és a magyarországi helyzet összehasonlításakor négy kérdéskörrel foglalkozunk. (1) *Milyennek látják az emberek az egyházat?* (2) *Milyen elvárásaik vannak vele szemben?* (3) *Mi a véleményük a felekezeti intézmények létevel, finanszírozásával kapcsolatban?* (4) *Saját megítélésük szerint milyen viszonyban vannak az egyházzal?*

Az egyházzal kapcsolatos¹⁵ magyarországi és a romániai közvélemény számos vonatkozásban hasonlít egymásra. Vannak olyan kérdések, ahol az egymással szembenálló felfogásokat nagyjából ugyanannyian képviselik (miközben esetleg sokan bizonytalan állásponton vannak.). Ez a kiegyensúlyozott polarizáltság esete. Az alábbi alternatívák közül, mind Magyarországon, mind az erdélyi magyarság, mind a románság körében, nagyjából ugyanannyian képviselik az egyiket, mint a másikat:

- Az egyházat a túlvilági üdvösség, *vagy* a földi hatalom érdekli;
- Az egyház azért van, hogy istentiszteletet tartson, *vagy* hogy az embereknek segítsen;
- Az egyház az Isten iránti, *vagy* a másik ember iránti szeretetre akar nevelni.

Az egyháznak a túlvilágra irányultságát és istentiszteleti tevékenységét az erdélyi románság erőteljesebben hangsúlyozza, mint az erdélyi magyarok. Ez utóbbiak viszont nagyobb súlyt fektetnek az egyház emberi segítő szerepére.

A kérdések egy további csoportjában, a választani nem tudók magas aránya ellenére, a közvélemény határozottan az egyik irányba lendül, – mindhárom csoportban egyaránt. A közgondolkodásban az van túlsúlyban, hogy

- az egyház a szegények és hatalom nélküliek természetes szövetségese (43%. Ellenvéleményt képvisel, miszerint az egyház a gazdagok és hatalmasok természetes szövetségese lenne: 13%);
- az egyház tiszteletben tart minden őszinte meggyőződést (53%. Ellenvélemény, azaz hogy nem tartja tiszteletben az övétől eltérő meggyőződéseket: 20%);
- az egyház örök intézmény (67%. Ellenvélemény, hogy csupán a múlt maradványa: 12%).

Egy harmadik kérdéscsoportban az erdélyiek és a magyarországiak véleménye nyomatékosan különbözik egymástól. Erdélyben többen állítják, mint

15 Az itt áttekintett kérdések arra az egyházra vonatkoztak, amelyekről a megkérdezetteknek a legtöbb ismeretük lehetett. Bevezetése így szólt: „Gondoljon arra az egyházra, amelybe édesanyja tartozik vagy tartozott, vagy amelybe Önt keresztelték.” A kérdések véletlen sorrendje pedig megakadályozta, hogy a kérdések egymásutánisága valamilyen választ sugalljon vagy ösztönözzön.

Magyarországon, hogy az egyház lelki támaszt ad, hogy igazságra tanít, és hogy meg tudja mondani, hogy az ember hogyan lehet ebben az életben boldog; továbbá, hogy az egyház szegény és hogy inkább a hívek közössége, mint a papok és püspökök szervezete (4. tábla).

4. tábla

Az egyházzal kapcsolatos véleményekkel való egyetértés aránya a magyarországi, az erdélyi magyar és az erdélyi román népességben (százalékban)

Az egyház....	magyar- országi	erdélyi magyar	erdélyi román
1. ... sok embernek ad lelki támaszt	64 %	76 %	80 %
... sok embert tart lelki szolgátságban	12 %	8 %	6 %
Nem tudja eldönteni, is-is	24 %	16 %	14 %
2. ... meg tudja mondani, hogy hogyan lehet boldog az ember ebben az életben	28 %	39 %	47 %
... nem tudja megmondani, hogy hogyan lehet boldog az ember ebben az életben	37 %	33 %	22 %
Nem tudja eldönteni, is-is	35 %	28 %	31 %
3. ... szegény (Magyarországon ill. Erdélyben)	29 %	41 %	36 %
... gazdag (Magyarországon ill. Erdélyben)	25 %	20 %	14 %
Nem tudja eldönteni, is-is	46 %	39 %	50 %
4. ... a hívek közössége	55 %	62 %	47 %
... papok és püspökök uralma alatt álló szervezet	16 %	17 %	14 %
Nem tudja eldönteni, is-is	29 %	21 %	39 %
5. ... az embereket az igazságra tanítja	64 %	81 %	82 %
... hamis tanítással megtéveszti az embereket	10 %	6 %	4 %
Nem tudja eldönteni, is-is	26 %	13 %	14 %

Különböző vallási emberek véleménye (ami értelemszerűen elsősorban sajátjukra, azaz ugyancsak különböző egyházakra vonatkozik) meglepően hasonló. Csak egy-egy esetben vannak egyáltalán kimutatható, de itt is csak kicsi különbségek. A katolikusok a protestánsoknál valamivel nagyobb arányban mondják, hogy

- „az egyház meg tudja mondani, hogy hogyan lehet boldog az ember ebben az életben” (a különbség 7%); hogy
- „az egyház az embereket az igazságra tanítja” (a különbség 6%, az ellenpóluson viszont kétszer annyi protestáns (8%), mint katolikus (4%) véli, hogy „az egyház hamis tanítással megtéveszti az embereket.”); valamint hogy
- „az egyház tiszteletben tart minden őszinte meggyőződést” (a különbség 4%).

7. megállapítás: Az egyháztól való vélemények mérlege mind Erdélyben, mind Magyarországon pozitív. A többségi rokon-szenven belül az evilági boldogság keresésében az egyházat Erdélyben többen tartják lelki támasznak és segítségnek, mint Magyarországon.

Az erdélyi magyarságban különösen elterjedt az egyház igazsággközvetítő és közösségi szerepébe vetett hit és az a meggyőződés, hogy az egyház szegény. Az erdélyi románság nagyobb arányban tulajdonít az egyháznak inkább túlvilági, semmint evilági szerepet, mint akár a magyarországi, akár az erdélyi magyarok.

Kérdés persze, hogy mennyire ítéljük fontosnak a közvéleményben megjelenő véleményeket és elvárásokat. Érdemes néhány további kérdést is megvizsgálni. Vajon milyen kérdésekben tartják az emberek illetékesnek a katolikus egyházat, és miben várják nyilvános állásfoglalását? Magyarországon a felnőtt népesség fele, Erdélyben kétharmada azt tartja, hogy a *katolikus egyház* megoldást tud adni az ember és a családi élet problémáira és az élet értelmének kérdéseire.

Magyarországon az emberek egyötöde szerint a *katolikus egyház* az ország jelenlegi társadalmi problémáira is (19%) és a közrend helyreállítására is (17%) tud megoldást adni. Ezekben a kérdésekben is az erdélyi magyarok a magyarországi arányoknál általánosabban tekintenek bizalommal a *katolikus egyházra* (az arányok 22% és 26%), az erdélyi románok közül még többen (36% és 31%).

Nemzetközileg tapasztalatok szerint az egyház nyilvános véleménynyilvánítását többen igénylik, mint ahányan azt feltételezik, hogy az egyház megoldást tudna adni¹⁶. Ez Magyarországon is és Erdélyben is igaz. Az erdélyi magyar és a román etnikumban elterjedt felfogás ellenben ebben a kérdésben is különbözik. A mesterséges magzatelhajtás és a házasságon kívüli kapcsolatok kérdésében a magyarországiak tartják a viszonylag legalacsonyabb arányban (44% és 41%) helyesnek a *katolikus egyház* megszólalását. Náluk többen helyeslik az egyházi véleménynyilvánítást az erdélyi magyarok között (53% és 51%), még többen az erdélyi románok között (67% és 65%).

A nyilvánosságot és közügyeket érintő kérdésekben némileg változik a sorrend. A magyarországi társadalom valamivel több, mint a fele tartja helyesnek, ha a *katolikus egyház* a munkanélküliséggel, a növekvő társadalmi ellentétekkel, vagy a cigányok helyzetével kapcsolatosan hallatja a hangját és valamivel több, mint egyharmada azzal is egyetért, ha az egyház a kormány politikájával, valamint a tömegkommunikációs eszközök stílusával és tartalmával kapcsolatosan is véleményt nyilvánít. Nagyjából ugyanezek az arányok az erdélyi románok körében is. *Az erdélyi magyarság körében ennél erősebb az igény az iránt, hogy a katolikus egyház közügyekben megszólaljon.* A három kevésbé politikai kérdésben az erdélyi magyarok több mint kétharmada (70%, 71% és 68%-a), a politikába erősebben belenyúló két kérdésben is mintegy fele (43% és 52%-a) helyesnek tartja, ha a *katolikus egyház* véleményt nyilvánít. Az erdélyi magyarság számára az egyházak a kisebbségi lét legfontosabb társadalmi intézményei közé tartoznak. Ennek megfelelően más az egyháznak a szerepe és más a helyértéke az erdélyi magyarok, mint akár a magyarországi magyarok, akár az erdélyi románok számára.

Természetes, hogy a reformátusok, unitáriusok a katolikusoknál kevésbé vallják, hogy a *katolikus egyház* megoldást tud adni az élet különböző kérdéseire. Az arányokat érdemes mégis szemügyre venni. A katolikusok fele-háromnegyede, a protestánsok negyede-harmada hiszi, hogy a katolikus egyház megoldást tud adni. Mindkét csoportban különösen kevesen hiszik, hogy a katolikus egyház az ország jelenlegi társadalmi problémáira megoldást tudna adni. A különböző felekezetűek véleményei közötti különbség is ebben a kérdésben a maximális.

16 Zulehner, Paul M. – Denz, Hermann: *Wie Europa lebt und glaubt I-II.* Düsseldorf-Wien, Patmos 1993., valamint: Tomka – Zulehner: *Religion in den Reformländern...* id.mű.

Azt a véleményt, hogy a katolikus egyház megoldást tud adni, a katolikusok között átlagosan kétszer annyian vallották, mint a protestánsok között. (A protestánsok jelentős része egyszerűen nem tudott, vagy nem akart állást foglalni.) Sokkal jobban közelednek egymáshoz az arányok, amikor arról van szó, hogy különféle erkölcsi és társadalmi kérdésekben nyilvánítson-e véleményt a *katolikus egyház*. Ezt a protestánsok is sürgetik.

A felekezeti óvodák, iskolák, öregotthonok az állami oktatási és szociális rendszer fontos kiegészítései és egyúttal az alulról növekvő civil társadalom építőkövei. Számukat Magyarországon a társadalom fele-kétharmada, az erdélyi románok közel kétharmada, az erdélyi magyarok több mint háromnegyede kevesli. Erdélyben legfeljebb kivételesen (az esetek 1-3 %-ában) fordul elő, hogy túl soknak tartanak az egyházi intézményeket. Ebben a kérdésben semmi különbség a különböző egyházak hívei között. Magyarországon viszont számottevő nagyságú csoport sokallja az egyházi iskolákat (15%), óvodákat (9%) és öregotthonokat (5%).

8. megállapítás: Erdély magyarságának többsége társadalmi kérdésekben számít a katolikus egyház nyilvános megszólalásaira és a jelenleginél több egyházi intézményt igényelne.

Erdély egyházasabb, mint Magyarország. Ez abban is megmutatkozik, hogy az emberek milyen szoros kapcsolatot éreznek önmaguk és egyházuk között. Az egyháztól távol állók aránya Magyarországon a társadalom fiatalabb részében magasabb, mint idősebbek között. Az életkori különbségek Erdélyben az egyháziasság némi csökkenését, Magyarországon az egyháztól távol állók arányának további növekedését valószínűsítik (4. ábra).

Egyházához fűződő szoros kapcsolatról beszél az erdélyi románok 65, az erdélyi magyarok 44 és a magyarországi magyarok 24 %-a. Fokozódik a különbség, ha bármilyen, az egyházzal fenntartott (szoros vagy laza) kapcsolatot számításba veszünk. Az erdélyiek több mind kilenc tizede (a magyarok 91, a románok 95 %-a) tart fenn valamilyen kapcsolatot egyházával. A teljes kapcsolathiány, vagy éppen az egyházon kívüliség itt ritkaság. Magyarországon a társadalom alig több mint fele tart fenn egyáltalán kapcsolatot egyházzal. Az emberek több mint egyharmada (38%) azt mondja, hogy nem tagja semmilyen egyháznak. A társadalom egy kisebb része (7%) pedig önmagát valamely egyház tagjának tartja ugyan, de állítása szerint egyházával semmilyen kapcsolata sincs.

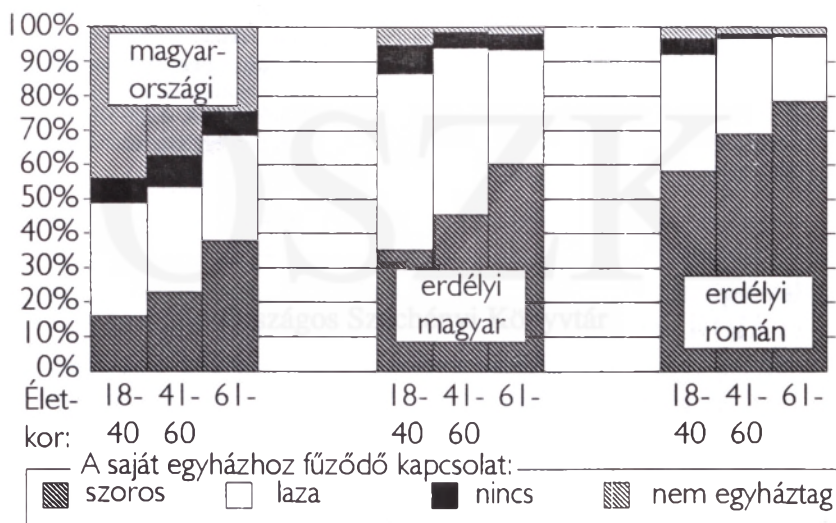
Az egyházhoz fűződő szoros kapcsolat különösen erősen jellemzi a legalacsonyabb végzettségű és az idősebb embereket s legkevésbé a legfiatalabb felnőtteket.

ket és a mind érettségivel, mind szakmunkás végzettséggel rendelkezőket. Úgy tűnik, ez a réteg távolodik el leginkább a hagyománytól.

A szoros egyházkapcsolat a 60 évesnél idősebb nemzedék katolikus tagjai között jelentősen gyakoribb (70%), mint az ilyen korú protestánsok között (59%). A középső korosztályban a különbség csökken (52, illetve 39 %-ra), a 40 éves és annál fiatalabb felnőttek között pedig eltűnik (37, illetve 38%).

4. ábra

A saját érzésük szerint az egyházzal szoros kapcsolatban állók, laza kapcsolatban állók, semmilyen kapcsolatban nem állók és a nem egyháztagek aránya a magyarországi, az erdélyi magyar és az erdélyi román népesség különböző korcsoportjaiban (százalékban)

Kérdés persze, hogy „mennyit ér” az egyházhoz fűződő kapcsolat „érzése”? Való igaz, hogy ezt nem is tudjuk pontosan mérni, hanem bemon-dásokra kell hagyatkoznunk. Egy további adat ellenben minősíti a helyzetet. Magyarországon az emberek közel fele (47%) mondja, hogy alkalmi, vagy vasárnapi adakozáson túlmenően ő, vagy családjából valaki, az elmúlt évben fizetett egyházi adót, vagy egyházfenntartási járulékot. Az egyházi adót fize-tők aránya Erdélyben közel kétszer ilyen magas (a magyarok között 89, a románok között 76 %). „Ha az egyház fenntartásához szükséges lenne” még

többen lennének hajlandók rendszeres egyházi adót fizetni: a magyarországiak 54, az erdélyi magyarok 92 és az erdélyi románok 85 %-a.

A fizetési készség értelemszerűen függ az egyházhoz fűződő kapcsolat szorosságától. Magyarországon éppúgy, mint az erdélyi magyarok között az egyházzal szoros kapcsolatban állók 85 %-a mondja, hogy tavaly is fizetett és kilenc-tizede (90%) kész arra, hogy ha nagyon szükséges, akkor fizessen egyházi adót. (A egyházzal szoros kapcsolatban állók aránya persze Magyarországon lényegesen kisebb.) Erdély magyar népességében az egyházzal kapcsolatban nem álló egyháztagok háromnegyede (75%), sőt a nem egyháztagok többsége (56%) is hajlandó arra, hogy szükség esetén egyházi adót fizessen. Magyarországon az egyháztól távol álló népességben ez a készség lényegesen ritkább.

Az egyház anyagi támogatásának a gyakorlata s az erre való készség az erdélyi társadalom legkülönbözőbb csoportjai körében egyformán erős. Egyetlen figyelemreméltó eltérés van. A protestánsok körében az iskolai végzettség szintje – legalábbis amennyire ez a válaszokból megállapítható – nem befolyásolja az egyházfenntartási járulék fizetésére való készséget. A katolikusok között viszont az elemi végzettségűeknek 1 %-a, az érettségizetteknek 4 %-a, a felsőfokú végzettségűeknek viszont 10 %-a nem fizet s nem is hajlandó egyházi adót vagy valami hasonló hozzájárulást fizetni.

9. megállapítás: Az erdélyi felnőtt népesség fele – saját véleménye szerint – szoros kapcsolatot ápol az egyházzal. Az egyháztól való teljes elszakadás kivétel számba megy. Az erdélyiek túlnyomó többsége egyházat anyagilag eddig is támogatja és a jövőben is támogatni akarja.

* * *

A TÁRSADALMI-GAZDASÁGI VÁLTOZÁSOK SZEREPÉRŐL

Gondolatmenetünk legalapvetőbb kerete az a hármass meggyőződés, hogy egyrészt szoros összefüggés van a társadalom és a gazdaság fejlettsége és a vallás és a vallásosság mikéntje között; továbbá, másrészt hogy Európában az elmúlt egy-két évszázadban történelmi méretű átalakulás („modernizáció”) zajlott, ami a vallás és az egyház társadalmi helyét és szerepét is

alapjaiban megváltoztatta; s végül harmadrészt, hogy Erdély most áll egy hasonló átalakulás küszöbén. A gondolatsor két végpontja a hagyományos és a modern társadalom. Először ezek fogalmát kell tisztáznunk.

Az átmenet a hagyományosból a modern társadalomba

A hagyományos (vagy premodern) társadalom fő jellemzői, hogy

- az emberek túlnyomó többsége falun illetve kisebb településeken él;
- a gazdaság viszonylag kis termelékenységű: a jólét ennek megfelelően korlátozott; a megélhetés fő forrása a mezőgazdaság, az erdőgazdaság, a halászat;
- a tulajdoni viszonyok alapvetően meghatározzák az emberek társadalmi helyzetét; a nemzedékek között sincs jelentősebb elmozdulás;
- az emberek általában egész életüket egy településen élik le s onnan egyébként is csak ritkán s nem túl messze utaznak;
- az átlagos iskolai végzettség nem túl magas, de az iskolázottságnak ilyen életforma mellett nincsen is túl nagy jelentősége;
- a rokoni, a szomszédsági, a baráti, a munkaszervezeti, az egyházi stb. kapcsolatrendszerek ugyanabban a zárt térben, mintegy egymásra épülve s egymást erősítve formálódnak;
- a rokoni és emberi kapcsolatok hálózata is túlnyomórészt a falu határain belül marad, vagy legfeljebb a szomszédos településekbe nyúlik át;
- a helyi társadalom erőteljesen támogatja is tagjait, de ugyanakkor részletesen meg is szabja, hogy az embereknek hogyan kell viselkedniük;
- a nemzedékről nemzedékre továbbadott hagyomány és a közösség ellenőrző figyelme („a falu szája”) pedig együtt őrzi a falusi közösség rendjét, erkölcsét, a világról való felfogását és vallását.

A hagyományos társadalom lényegéhez tartozik a választási lehetőségek szűkössege, vagy a másik oldalról nézve az ember életének – a helyzet által – előre kiszabott volta. Ugyanakkor a hagyományos társadalom hosszú évszázadok „terméke” és ennek megfelelően szilárd, megkérdőjelezhetetlennek tűnő rend. Szilárdságához a közös hit is hozzájárul. Az ilyen társadalom gondolkodásában a természetfeletti valóságok éppoly általánosan, természete-

tesen és kétségbe nem vonható módon jelen vannak, mint a mindennapok dolgai, eseményei.

A hagyományos társadalom nem csak az evilági dolgokat rendezi el, hanem az Úristennel is magától értetődő viszonyba kerül. Ezért a hagyományos társadalom „nagyon” vallásosnak tűnik. Tudni kell azonban, hogy ez csak részben (esetleg csak nagyon kis részben) az egyénben, sokkal nagyobb részben az átöröklött kultúra és a helyi társadalom rendjében gyökerező és általa biztosított „vallásosság”. Ennek léte, vagy nem léte messzemenően a hagyományos társadalom és kultúra létének függvénye.

A hagyományos társadalom évtizedekreken át fogta egységbe az emberek életét, fennmaradásának mégis jellegzetes feltételei vannak. Ilyen tényezők, hogy

- a gazdasági adottságok képesek a helyben lakókat eltartani, azaz nem űz el a létfenntartás igénye; megfordítva viszont éppen a környezeti viszonyok mostohasága teszi szükségessé a közösségi összefogással történő védekezést;
- nincs olyan elérhető vonzás (például egy város), ami elviselhető idő- és energiaráfordítással lényegesen magasabb életszínvonalat, vagy társadalmi emelkedési lehetőséget kínál;
- semmi egyéb nyomás sem kényszeríti ki az elmozdulást;
- a helybeni kultúra meghatározó erejét nem gyengíti a lakóhelyen kívüli – például az iskola, a távoli munkahely, vagy a tömegkommunikáció által közvetített – kultúra.

A 19. és a 20. századot Európa-szerte a hagyományos társadalom bomlása jellemzi. Ennek elemei közé tartozik, hogy:

- csökkent a mezőgazdaság eltartóképessége, viszont megnőtt az ipar jelentősége és munkaerőigénye, meggyorsult a városiasodás;
- az iskolázás általánossá vált s részben – különösen a magasabb és a szakmai képzés – elkerült a lakóhelyről;
- az ember életének alakításában csökkent a vagyon, ezzel szemben megnőtt a személyes teljesítmény és mozgékonyág szerepe;
- az utazás könnyebbé vált előbb az úthálózat és a tömegközlekedés ugrás-szerű fejlődése, később a magánjárművek terjedése révén;

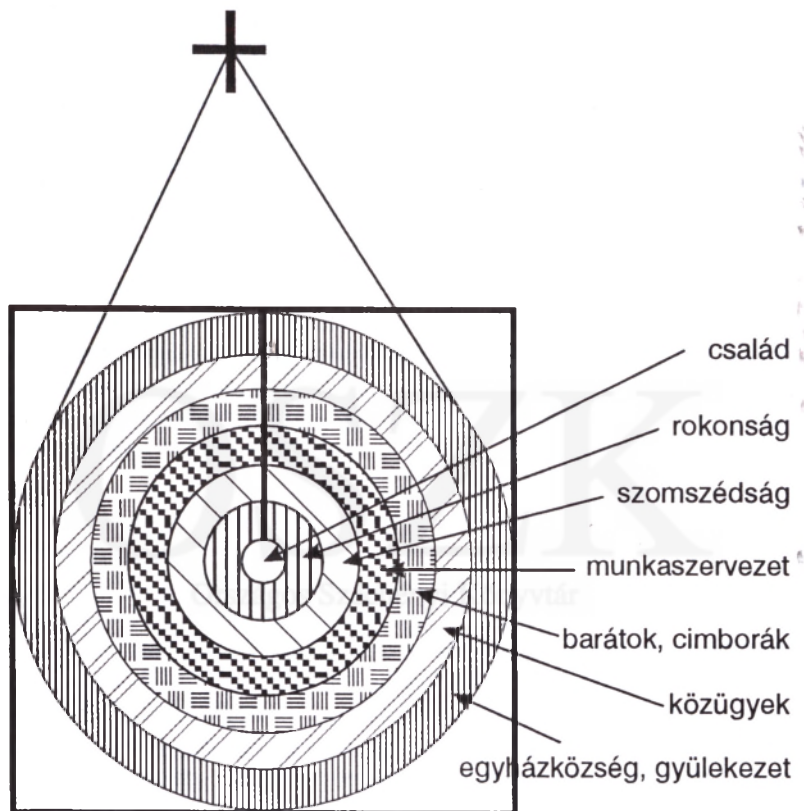
- a lakóhely, a munkahely, a társadalmi kapcsolatok stb. elkülönültek egymástól, ami az emberek nagy részének „kétlakívá” válásához és általánosabban különböző fajta emberi környezetekhez tartozásához vezetett;
- a helyi társadalom által képviselt kultúra, világlátás és erkölcs a hivatalos kultúráközvetítés (mindenek előtt az iskola), és a csak gazdasági érdekekhez igazodó tömegkultúra megjelenése által (aminek legjellemzőbb képviselője a televízió) erőteljes vetélytársakat kapott;
- végeredményben az élet legtöbb területén többféle választási lehetőség nyílt meg, amelyek között az embernek magának kell választania, és még azt is magának kell eldöntenie, hogy választásában kiknek a véleményéhez igazodik;
- végül sem a döntésre kényszerítő feltételek, sem maguk a választások nem szükségszerűen életre szólóak, hanem változnak és változtathatóak; megszűnt „a viszonyok” biztonsága és kiszámíthatósága; helyére egy sajátos szabadság került, ami a lehetőségek állandó mérlegelésére, az ehhez igazodó egyensúlyozásra, a korábbi döntések folyamatos felülbírálatára és alkalmasint azok megváltoztatására késztet.

A hagyományos társadalmat úgy képzelhetjük, mint az életszférák egymásra helyezett lemezeit, vagy egymás köré rendezett karikáit. Itt is más a munka és más a szórakozás világa, másként viselkednek az emberek az ivóban s másként a templomban, ám ugyanazokról az emberekről van szó, akik nem felejtetik, hogy ők rokonok is, szomszédok is, akármit tesznek, egyformán a falu szeme előtt cselekszenek. Végso soron a hagyományos társadalom egyetlen rendbe szerveződött közösség. A hagyományos társadalomban élő ember már gyermekkorban megtanulta a világ rendjét és saját magatartása erkölcsét. A későbbiekben elég volt igazodnia ehhez. Az igazodást ráadásul környezete is segítette. A hagyományos társadalom középpontjában ott volt a hit, a vallás, az egyház, ami az életnek természetfeletti biztonságot adott, az evilági dolgokat pedig egyetlen egységbe fogta össze (5. ábra).

10. megállapítás: A hagyományos társadalmat egyfelől bizonyos gazdasági elmaradottság, másfelől a társadalmi viszonyok szilárdtsága jellemzi. Az egyes ember életében korlátozottak a választási lehetőségek, viszont saját életterében nagy biztonsággal mozoghat s bizton támaszkodhat emberi-társadalmi környezetére.

5. ábra.

A hagyományos társadalom elrendeződésének sematikus rajza

A modern társadalom alapvető mássága abból következik, hogy az életszférák különszakadnak. Mindegyik kialakítja a többitől független saját rendjét. Az egyén pedig kénytelen többhelyütt is helyt állni, de hogy miként, azt neki kell kitalálnia. Neki kell meghatároznia, hogy mely életszférának mekkora jelentőséget ad életében és azt is, hogy a különböző környezetek szabályait, elvárásait, kulturális légkörét saját életében hogyan rendezi egyetlen egységbe. A modern társadalom individuumának erős identitásra van szüksége, hogy meg tudja határozni, hogy mit tart jónak és fontosnak.

Mindehhez a mai ember környezetétől kevés segítséget kap, hiszen ahány környezet, annyiféle felfogást képvisel, a közösségek szétaprózódtak s az egyes emberek maguk is azzal küzdenek, hogy életkörülményeiket hogyan rendezzék valamilyen értelmes és elfogadható egységbe.

Korunk embere sokféle környezetben van ugyan jelen, de azok erőssége és meghatározó ereje a kapcsolatok számának növekedésével csökken. Azt a személyesebb közösséget, amelyben az ember igazán otthon érezheti magát s amelytől tanácsot és támogatást várhat, neki magának kell „összeválogatnia”, megteremtienie. Nem kevés modern ember megél melegebb közösség nélkül is. Ez kissé „csavargó életforma”, noha aki így él, alighanem inkább világjárót mondana. Átmenetileg nagyon sokan vannak ilyen helyzetben: egyik munkahelyről a másikba, egyik lakhelyről a másikba, egyik ismeretségi körből a másikba, vagy éppen feleúton és sehová sem tartozóan. Ízlés kérdése, hogy ki hogyan ítéli az efajta „szabadságot”. Van azonban egy pont, ahol az ilyen élet mások bőrére megy. A szélfúttá levél módján sodródó életben szinte lehetetlen a család kiegyensúlyozottságát megőrizni, a gyermekeket szilárd és a modern világgal szembenézni tudó egyéniségekké nevelni. A közösségbe kapaszkodásról a magános egyén lemondhat, a mások sorsáért is felelős ember nem. Néhány évtizeddel ezelőtt a társadalom automatikusan kijelölte az ember környezetét, közösségi hovatartozását. A gyermeke jövőjéért aggódó mai szülőnek magának kell biztosítania, hogy gyermeke jó társaságba tartozzon.

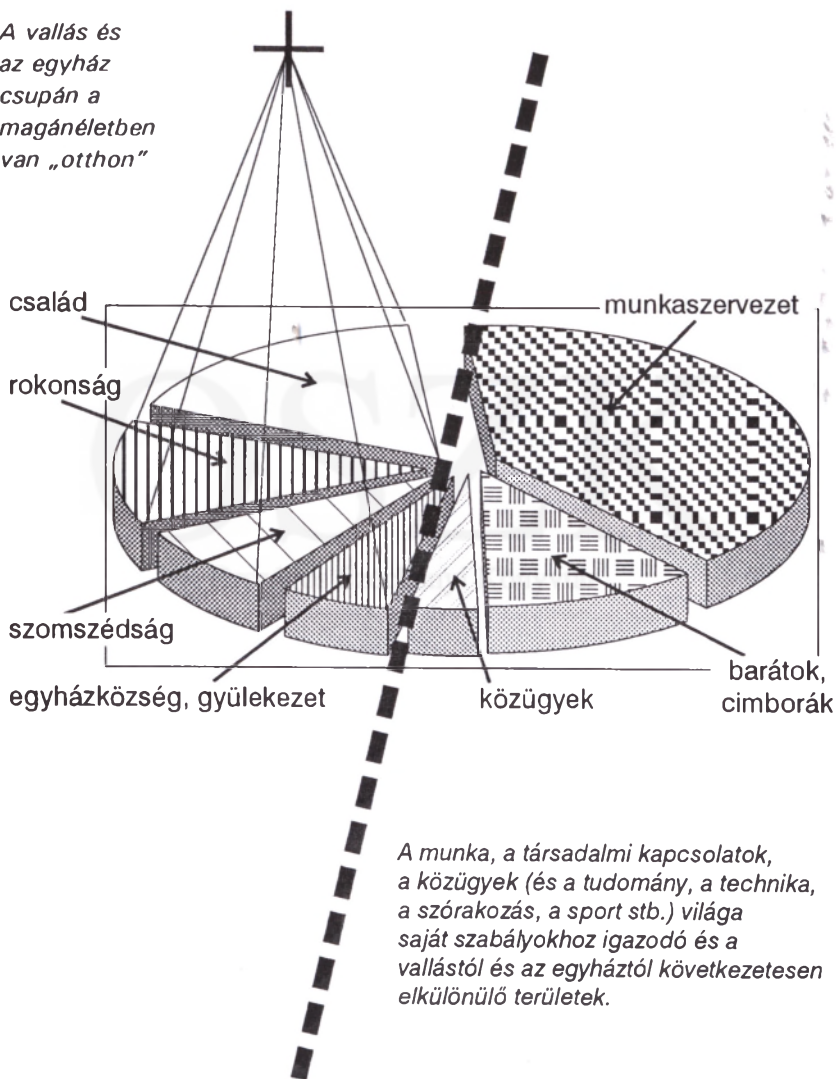
A modern társadalom számos részének (a technikának és a tudománynak, a gazdaságnak és a politikának, a sportnak és a tömegkommunikációnak stb.) az öntörvényűsége azzal jár, hogy mindez kicsúszik a vallás és az egyház szabályozó-irányító befolyása alól. A modern világ csupa olyan területből áll, amely saját hasznosságához és teljesítményéhez s persze a köztük zajló versenyhez igazodva burjánzik, – nem csak a vallástól és az erkölctől, de időnként az emberek igényeitől és szükségeitől is függetlenül. Az élet egyik területe sem eleve vallásellenes, de olyan, amelyik védekezik minden „külső” beleszólás ellen.

A modern és mindenestül profán világ legmeghatározóbb mozaikkövecskéi eredendően vallásmentesek (6. ábra). Ez új világrend. Úgy is értelmezhető, hogy ezeken a területeken most kell megjeleníteni az Evangéliumot. A kereszténység és az egyház két nagy feladata a modern korban: a hívő közösség megteremtése, és ápolása, valamint a profán világgal való párbeszéd.

6. ábra.

A modern társadalom elrendeződésének sematikus rajza

A vallás és az egyház csupán a magánéletben van „otthon”

Az utóbbi mindenek előtt a világban tevékenykedő keresztények dolga. A II. Vatikáni Zsinat azt mondja, hogy az egyház küldetéséből „a világiaknak főképpen az a feladat jut, hogy jelenlevővé és hatóerővé tegyék az egyházat azokon a helyeken, és olyan körülmények között, ahol csak általuk lehet az egyház a föld sója.”¹⁷

11. megállapítás: a modern társadalmat belső viszonyainak bonyolultsága, továbbá a társadalmi berendezkedés és az élet egyes területeinek önállósága és egymástól való relatív függetlensége jellemzi. Ebben a sokféleségben az egyén nagy szabadságot kap. Ugyanakkor mind a közösségi kapcsolatok, mind a kulturális összhang kialakítása rá hárul. Ezen belül a vallásosság vagy nem vallásosság létét és továbbadását sem biztosítja a társadalom, hanem az is az egyén személyes döntésén és erőfeszítésein múlik.

Országos Széchényi Könyvtár

Mit jelent az, hogy Erdély társadalomszervezete „hagyományos”?

A „hagyományos” társadalmat – nagyon leegyszerűsítve – nevezhetjük falusiasnak, a modern társadalmat pedig nagyvárosinak. Emellett azonban az is igaz, hogy a hagyományos társadalom önszervező és hagyományörző, a modern pedig atomizálódott és értékei és kultúrája szempontjából sokszínű és bizonytalan. Számunkra azonban, amikor most szembeállítjuk őket, nem az a fontos, hogy melyik jobb s melyik rosszabb, hanem csupán az a tény, hogy a két szerveződési típus különbözőképpen szabályozza az egyén és a társadalom életét.

17 Dogmatikai konstitúció az egyházzal „Lumen gentium” 33. In: Cserháti József – Fábián Árpád (szerk.): A II. Vatikáni Zsinat tanítása. Budapest, Szent István Társulat 1975. 63.o.

A valóságban persze nem a két alapeset áll egymással szemben, hanem minden egyes ország társadalma valahol a két végpont között helyezkedik el. Attól függően lehet hagyományosabb és kevésbé hagyományos társadalmakról beszélni, hogy egy ország melyik végponthoz áll közelebb. A 19.-20. század fordulóján Erdély viszonylag erőteljesen polgárosult, városiasodott országrész volt, amelyben a termelési technika éppúgy – viszonylag – fejlett volt, mint az iskolaügy és az iskolázottság és a szellemélet. Ezt követően azonban számos olyan esemény történt, ami, különösen az erdélyi magyarság vonatkozásában, az előrehaladást megakasztotta. Az országhatárok megváltozásával talaját veszítette, részben az anyaországba kényszerült, részben utcára került a korábbi értelmiség és hivatalnoki réteg. A „kispolgári létforma beszűkült.”¹⁸ A földreformok mind nemzetpolitikailag mind gazdaságilag sujtották a magyar parasztságot¹⁹. A magyar iskolák tekintélyes részének felszámolása, későbbi időszakokban pedig a román nyelvű technikai és felső szintű oktatás kialakítása illetve fejlesztése és ugyanakkor a megfelelő magyar intézmények hiányos volta az oktatás terén fagyasztotta be az erdélyi magyarság fejlődését²⁰. Ilyenféle okok miatt lehet Erdélyt is a „fejlődésükben megtorpant társadalmak”²¹ közé sorolni, – egy olyan időszakban, amikor másutt éppenséggel meglódult a modernizáció.

Szociológiai adatok ugyancsak a gazdaságilag elmaradottabb és erőteljesen vidéki jelleget dokumentálják. Romániában a földhöz és a mezőgazdasághoz fűződő kapcsolat lényegesen erősebb, mint erőteljesebben iparosodott országokban. Az „Aufbruch” vizsgálat adatai szerint Erdélyben majdnem minden harmadik magyar megkérdezett saját mezőgazdasági termőterülettel rendelkezik (Magyarországon ellenben csak a népesség 13 %-a). Az erdélyi magyarság közel egy harmada (30%), a magyarországi népességnek csak egy negyede (22%) mondja, hogy falun lakik. Nagyvárosi lakosnak mondja magát az erdélyi magyarok 12 %-a (a magyarországiak 36 %-a), miközben

18 Imreh István: Venczel József öröksége. In: *Venczel József: Az önismeret útján*. Bukarest, Kriterion 1980. 11.o.

19 Móricz Miklós: Az erdélyi föld sorsa. Budapest, Erdélyi Férfiak Egyesülete 1932., *Venczel József: Az erdélyi román földbirtokreform*. Kolozsvár, Minerva 1942., *Vincze Gábor: Szociálpolitika vagy „nemzeti igazságtétel”? – Földreformok Romániában.* = Hitel 1994. május-augusztus, 3-4. 154-193.o.

20 Illyés Elemér: Erdély változása. München, Auróra 1975. 149-164.o., *Illyés Elemér: Nationale Minderheiten in Rumänien*. Siebenbürgen im Wandel. Wien, Braumüller 1981. 175-228.o.

21 Imreh István id. mű 10.o.

arra is gondolni kell, hogy a „falu” és a „város” nem egészen ugyanazt jelenti Erdélyben és Magyarországon.

Az erdélyi magyarok 60 %-a ma is azon a (nagyobbbrészt falusi) településen él, ahol született. A magyarországi népességnek csak 40 %-a él születési helyén (ami éppoly gyakran város, mint falu).

Az otthonról való fizikai és szellemi kimozdulás mértéke is ugyancsak különböző Erdélyben és Magyarországon. Az erdélyiek 38 %-a, a magyarországi felnőttek 46 %-a mondja, hogy családjában van autó. A tényleges különbség még nagyobb, mert a családok átlagos lélekszáma Erdélyben nagyobb, mint Magyarországon. Erdélyben gyakrabban fordul elő, hogy a szülők és a gyermekek mellett a nagyszülők vagy esetleg egyéb rokonok is a családban élnek.

A szellemi kimozdulást mérhetjük például a tömegkommunikáció igénybevételével. Ez ugyancsak sokkal általánosabb Magyarországon, mint Erdélyben (5. tábla.).

5. tábla

A tévé és a rádió híreit legalább naponta nézők, illetve hallgatók és a naponta újságot olvasók aránya a magyarországi, az erdélyi magyar és az erdélyi román felnőtt népességben (százalékban).

Legalább naponta...	magyarországi	erdélyi magyar	erdélyi román
... megnézi a tévé híreit	72 %	54 %	54 %
... hallgat híreket a rádióban	62 %	42 %	43 %
... olvas újságot	48 %	40 %	26 %

Végül mind az életmódról, mind az anyagi helyzetről mond valamit a háztartás felszereltsége. Központi fűtéses (vagy gáz-, vagy távfűtéses) lakásban él a magyar felnőtt népesség közel háromnegyede (71%), az erdélyi magyarok és az erdélyi románok közel fele (45%, illetve 43%). A magyarországi felnőttek több, mint felének (58%), az erdélyi magyarok egy harmadának (33%) családjában van automata mosógép – ami a vízvezeték létét is feltételezi.

A személyes körülmények hátterét a gazdaság, a kultúra és az infrastruktúra különböző adottságai alkotják. Érdemes megnézni, hogy miképpen iv-

szonylanak egymáshoz Erdély és más volt szocialista országok gazdasági és kulturális és demográfiai mutatói. Az alábbiakban összevetett adatok nem tudatos válogatás eredményei, hanem egyszerűen azt tükrözik, hogy mely kérdésekről van Kelet-Közép-Európára vonatkozó, viszonylag friss adatszolgáltatás. A nemzetközi összehasonlításokban természetesen nem Erdély, hanem Románia szerepel. Az országos adatsor ellenben Erdélyt is magába foglalja. Az ENSZ statisztikái szerint gazdasági-kulturális fejlettsége alapján, kilenc kelet-közép-európai ország között, Románia nagyjából a 7.- 8. helyen áll²², Ukrajnát (s néha más országokat is) megelőzve (6. tábla).

Az indikátorok egy része (pl. az egy főre jutó bruttó hazai termék vagy a televíziós háztartások aránya) önmagáért beszél. Néhányat érdemes külön is értelmezni.

- Az egy főre jutó áramfogyasztás elsősorban nem azt fejezi ki, hogy az emberek mennyit égetik a lámpát, hanem a gazdaság energiafelhasználását.
- A mezőgazdaságon kívül foglalkoztatottak aránya az agrárgazdaság meghaladását, a harmadik szektorban foglalkoztatottaké pedig azt fejezi ki, hogy a gazdaságban (a mezőgazdaság és az ipar mellett) mekkora a súlya a szolgáltatásoknak, a kereskedelemnek, a pénzügyeknek, az idegenforgalomnak stb. Ez utóbbiak nagysága a modern gazdaság fontos mércéje.
- A közoktatásra és a felsőoktatásra fordított összeg egyidejűleg az ország iskolapolitikájának és az iskolázottság emelkedésének a mutatója.
- A tévéháztartások száma egyszerre utal az életstílusra és az információból való részesedés lehetőségére.
- A könyvkiadás adatai az olvasási kultúra, az internetes háztartások aránya a nemzetközi információcserébe való bekapcsolódás lehetőségének mutatói.
- A munkaerő újratarmelődési ráta a születési arány és a várható életkor függvénye. A magasabb szint hagyományos társadalmakra jellemző.

22 Human Development Report 1997. New York, United Nations 1997., továbbá: The Sex and Age Distribution of the World Populations. The 1996 Revision. New York, United Nations 1997.

6. tábla

A fejlettség mutatói kilenc kelet-közép-európai országban 1997-ben.

A kilenc ország átlagához viszonyított (az átlag százalékában kifejezett)...	Kilenc volt szocialista ország fejlettségi sorrendben								
	CZ	SLO	H	SK	HR	PL	LT	RO	UA
egy főre jutó bruttó hazai termék	123	124	122	122	82	104	83	84	56
egy főre jutó villanyáramfogyasztás	145	143	91		68	90	78	63	105
a harmadik szektorban foglalkoztatottak aránya	108	116	117	112	121	106	74	90	61
a mezőgazdaságon kívül foglalkoztatottak aránya	107	113	102	106	101	88	98	91	96
a közoktatásra fordított kiadásoknak egy főre jutó összege	140	156	156	92	88	98	76	44	49
a felsőoktatásra fordított kiadásoknak egy főre jutó összege	131	138	147	107	78	102	67	47	83
a televízióval rendelkező háztartások aránya	119	94	163	88	72	94	106	63	72
a könyvkiadás teljes példányszámának 1000 főre számított mennyisége	137	227	150	98	89	42	116	27	15
az internetes háztartások aránya	270	219	201	64	60	72	8	6	0
a munkaerő újratermelődési rátája	92	88	89	113	94	115	108	102	101
a népszaporulati ráta az 1950-1995 közötti időszakban	69	99	82	116	88	117	110	105	106

11. megállapítás: Kelet-közép-európai összehasonlításban Románia és Erdély a leghagyományosabb társadalmak közé tartozik. Ez egyfelől alacsonyabb gazdasági és kulturális fejlettséggel, másfelől a hagyományos közösségek erőteljesebb meglétével és egészségesebb demográfiai adottságokkal jár.

A modern társadalomba való átmenet és a kereszténység

A hagyományból a modern társadalomba való átmenet Magyarországon nagyjából lezajlott. Erdélyben a legközelebbi jövő folyamatai közé tartozik. Az, hogy egy ország meg akarja-e tenni ezt a lépést, vagy sem, nem szabad döntés kérdése. Azt a körülmények, a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás, a növekvő mobilitás, a tömegkommunikáció, az idegenforgalom, az európai egységesülés folyamata stb. kikényszerítik. A szabadság csupán arra terjed ki, hogy egy társadalom, vagy egy egyház, az új adottságokhoz alkalmazkodik-e, vagy úgy tesz, mintha mi sem változott volna. Az utóbbi esetben az átalakulás magasabb „társadalmi költséggel”, több kárral jár, de ellenállhatatlanul megtörténik.

Az igazi kérdés tehát az, hogy miképpen lehet az új helyzetre felkészülni? Mit lehet tenni a társadalom, az erdélyi magyarság és mit a kereszténység érdekében? Mindenek előtt két alapvető ténytet kell leszögezni:

- *Fel lehet készülni az új helyzetre! Az átalakulás veszteségei csökkenthetők! Sőt, az átalakulás olyan sokrétegtű átrendeződés, amiben még relatív előnyökre is szert lehet tenni.*
- *A kereszténység a történelemben gyakran találta magát váratlan helyzetet szemben. Szinte másból sem áll az egyháztörténelem, mint abból, hogy az Evangélium üzenetét az éppen adott kultúra nyelvén és gondolatrendszerében újrafogalmazták. Ez a megújulás lehetősége és a misszióé. A modern kor beköszönte sem kíván mást, mint a nyitottságot az idők jeleire.*

A tennivalók részben a múlt veszteségeinek pótlását vagy hasonló károk elkerülését követelik. A kelet-közép-európai elvallástalanodásban két sajátos

tényezőnek volt meghatározó szerepe: a társadalmi-gazdasági átalakítás erőszakos módjának és a vallásüldözésnek. A politikai hatalom a népesség többségének akarata ellenére alakította át a társadalom és a gazdaság szerkezetét. Az így végrehajtott modernizációnak nagy lett az ára. A következmények közé tartozik a társadalom önszabályozó belső rendjének, közösségi hálózatainak, értékrendjének szétrombolódása²³ és ezzel szoros összefüggésben az elvallástalanodás²⁴. A mai tennivalók első csoportja a sebek gyógyításával, a közösségteremtéssel, a társadalom és az egyház közösségi szerkezetének megerősítésével és ápolásával kapcsolatos.

- Rá kell ébredni, hogy a kereszténység lényege szerint közösségi létforma.
- Amíg a társadalom maga is közösségi szerkezetű volt, eszünkbe sem jutott, hogy a közösségteremtés önálló feladat. A modern társadalom azonban közösséghiányos. Ez a helyzet mindenki számára veszteség, az egyháznak ellenben egyenesen a létalapját szünteti meg. A kereszténységnek a modern társadalomban történő megvalósítása („inkulturációja”, a modern világ fájába való beoltása) elkötelezett közösségek teremtését követeli.
- Az azonos istentiszteletre járás még nem közösség. A közös hitbeli meggyőződés még nem közösség. A másokkal – más vallásúakkal, más nemzetbéliekkel – szembeni összefogás még nem közösség. A közösség ott kezdődik, ahol a kölcsönös segítség, az egymással törődés, a bátorítás, az örömszerzés, a másíkért való felelősségvállalás is jelen van. Jézus az ilyenfajta közösségiséget tette a hozzá tartozók ismertetőjegyévé²⁵. Ahol ilyen közösségnek nincs nyoma, ott kereszténységről sem szabadna beszélni.
- A közösségteremtés fárasztó és időt rabló vállalkozás. Jó idegek kellenek hozzá és konfliktustűrés, és az a képesség, hogy más emberek elképzeléseit elfogadjuk. Minél sokfélebb emberekről van szó, annál nehezebb közös nevezőt találni. A tény azonban tény marad: a kereszténység feladata közösségek teremtése.

23 Különböző megközelítésben v.ö.: *Hankiss Elemér*: *Diagnózisok*. Budapest, Magvető 1982., valamint: *Kopp Mária – Skrabski Árpád*: *Magyar lelkiállapot*. Budapest, Végeken Alapítvány 1992.

24 *Tomka Miklós*: *Secularization or anomy?* = *Social Compass* 1991.1. 93-102.o., továbbá: *Tomka Miklós – Zulehner Paul M.*: *Religion im gesellschaftlichen Kontext*. id. mű 49-62.o.

25 Jn 13,34-35.

- A kereszténység két fő parancsa: Isten imádása és a felebarát szeretete. Az utóbbi nem más, mint közösségi lelkiület és gyakorlat. S a látható közösségteremtés hitelesíti, hogy a vallásos hit nem üres szó, vagy megszőkás csupán.
- A közösségteremtés nem utolsó sorban gyakorlati, szociológiai szükség-szerűség. Meg kell teremteni a közös hit megélésének és továbbadásának a közegét. Ha nem sikerül élő közösségeket létrehozni, a modernizálódó társadalom szétesése az egyházat is szétporlasztja. Közösségek nélkül reménytelen a gyermekek vallásos nevelése. Az élő közösség viszont nem csak a benne levőknek nyújt erőt és ösztönzést, hanem a kívülállókat is magához vonzza. A keresztény közösség a hitről való tanúságtételnek is a megvalósulása.
- A közösség bizonyos értelemben egyenrangú emberek együttese. Lehet közöttük vezető, el lehet osztani a feladatokat, a közösség alapelve mégis a kölcsönösség és a szeretet. A hatalomgyakorlás megmérgezi a közösséget. A közösség ott virul, ahol nem a hivatal rendje, hanem az elköteleződés odaadása köt össze és szabályozza az együttlétet. A közösség maga fontosabb, mint hogy valaki pap vagy világi, nő vagy férfi, idős vagy fiatal, tanult vagy tanulatlan.
- Végül a keresztény közösség nem álomkép, hanem az egyház kétezereves gyakorlata. Jézus tanítványaiból közösséget alkotott. A terjedő kereszténység közösségekben valósította meg Jézus követését. S bár a kereszténység hamarosan világvallássá s nemzetközi szervezetté vált, megújulásának megindítói újra és újra a közösségek lettek: vallásos emberek csoportjai, közös telepre költöző asszonyok (a beginák), a szerzetesrendek, a bázisközösségek és lelkiségi mozgalmak. Róluk mondja VI. Pál pápa, hogy ezek „az egyetemes Egyház reménységei”²⁶. Annyi bizonyos, hogy nem fantomképek, nem csalóka álmok, hanem eleven csoportok, amelyek kétezer év óta voltak és vannak.

26 VI. Pál pápa „Evangelií nuntiandi” kezdetű apostoli buzditása, 511-544.o. In: *Cserháti József – Fábíán Árpád: A II. Vatikáni Zsinat tanítása*, id. mű, v.ö. főleg 531.o.

12. megállapítás: A hagyományból a modern társadalomba való átmenet idején, azaz napjainkban, az egyház első és legalapvetőbb feladata közösségteremtő küldetésének tudatosítása és megvalósítása.

A kommunista évtizedek alatt kevés mód volt a keresztény kultúra társadalmi méretű, nyilvános megélésére. Eközben viszont a régió számos országában, köztük Magyarországon is, felnőtt és megerősödött egy olyan csoport, amely hamis ismeretekkel rendelkezik a vallásról és 1990 után is hideglelést kap a „keresztény” jelzőtől. Valóságunknak részei a nemhívők és a profán világ vallásmentes területei. Sőt, lehet, hogy az elkötelezett hívők kisebbségbe kerülnek.

A modern kor nem a többségi kereszténység időszaka. A korszakváltáshoz ez is hozzátartozik. Ebben semmi ijesztő sincsen. Csak az alak változik, amikor a tömény oldatba engedett fonalon kicsapódnak a sókristályok. Ettől nem több, s nem kevesebb a só benne. Néha egyenesen szükség van alakváltozásra. Metamorfózis nélkül nem lenne pillangó. A magnak el kell hálnia, hogy hajtson és új termést hozzon. Ám az új alak más magatartást parancsol. Alighanem keresztényibbet.

A sokszínű társadalom egyik részecskéje sem diktálhat, s nem erőszakolhatja másokra akarátát. Különösen akkor nem, ha lélekszámban kisebbségben van. A modern kor keresztényének szavát gyakorlatán kell szemléltetnie. Hitelessé kell válnia ahhoz, hogy higgyenek neki. Tudatosítania kell saját maga számára, ami szüleinek még magától értetődő volt. Meg kell tanulnia kimondani, amit eddig csak papok mondtak. A szülőknek módszeresen készülniük kell gyermekeik vallásos nevelésére, noha az a hagyományos társadalomban erőfeszítés nélkül, „magától” ment. Párbeszédet kell kezdenie hívőkkel és nemhívőkkel. Az elkötelezett kereszténynek és az egyháznak meg kell fogalmaznia a jézusi tanítást mind az egyszerű mind pedig a tanult emberek nyelvén. Meg kell tanulnia mások szavát, gondolkodását ahhoz, hogy kapcsolatot tudjon velük teremteni. S ezután nem csak a hozzá betérőkhöz kell igazodnia, hanem el kell mennie azokra a területekre, ahol most nincs jelen a kereszténység.

13. megállapítás: A modern kor egyháza a világgal való párbeszéd egyháza. Ha a világ egyes területei úgy alakulnak önállóvá, hogy eközben a kereszténység iránt érzéketlenné válnak, akkor az egyháznak kell a párbeszédet kezdeményeznie. Az új feladat a kapcsolatfelvétel a nemhívókkal és a profán világ ezerféle helyzetével.

A modern kor egyháza nem egyszerűen hirdeti a reá bízott igazságot, hanem hallgat a világ kérdéseire s válaszul adja az Evangéliumot. Ám előbb meg kell hallania s meg kell értenie a kérdéseket. Ahányféle az ember, ahányféle a sokrétűvé vált társadalom viszonyai, annyiféle válaszra várnak. S a válasz csak akkor „fogható” és érthető, ha a kérdező „hullámhosszán” hangzik el. A világnak az egyház általi elfogadása a sokféleségnek, a széttöredezettségnek, az állandó változásnak, a kiszámíthatatlanságnak az elfogadása. Ez önmagában is óriási nagy kaland. Az Isten és a profán világ közötti kapcsolatot ápoló egyház csak akkor felelhet meg feladatának, ha nem csak Isten, hanem a világ kezét is fogja s így az utóbbi botladozásainak is részévé válik.

Külön téma, hogy kiben személyesül meg ez a tevékenység. A világgal való kapcsolat szinte maradéktalanul a világi hívek dolga. Ők vannak jelen a profán világ hálózataiban. Ők érzik saját életükben a világ kérdéseit. Ők tudják behozni az egyházba mindazt, amire az egyháznak válaszolnia kell. És saját életükön át ők tudják megvinni a választ a világba. A hívő közösség összetartása, ápolása, új közösségek megszületésének ösztönzése elsősorban papi munka. A világgal való kapcsolat a világiakra marad. Az előbbi a szolgálati papság, az utóbbi a minden megkeresztelt hívőt magába foglaló általános papság munkaterülete.

Ám a világgal való kapcsolatra készülni kell. Különösen hangsúlyozni kell ezt ott, ahol nem túl erős a keresztény értelmiség. Az egyház feladata a világi keresztények felkészítése, a hitbeli kultúra ápolása, a vallási tudományok ösztönzése, a keresztény dolgokról való nyilvános eszmecserék és közélet megteremtése. S mindennek legalább olyan szinten kell történnie, mint amilyen a profán világban általános. Az egyháznak és a világi keresztényeknek éppoly felkészülteknek kell lenniük, mint azok, akikkel párbeszédet folytatnának. Röviden: a párbeszédre való elköteleződésből egyenesen következik a keresztény értelmiség nevelésének a kötelezettsége.

14. megállapítás: A modern kor egyházához hozzá tartoznak a felnőtt és önálló szerepet vállaló világiak. A világgal való kapcsolat és párbeszéd elsősorban az ő vállukon nyugszik. Az elkötelezett keresztények ösztönzése és felkészítése, s ezen belül a keresztény értelmiség nevelése az intézményes egyház kikerülhetetlen és sürgető feladata.

Minden ellentétes hiedelemmel ellentétben az utóbbi évtized egyre egyértelműbben bizonyítja, hogy a vallásnak és az egyháznak a modern társadalomban éppúgy megvan a helye és a szerepe, mint megelőző korokban és társadalmi formákban. Az új szerepet, a vallásosság új formáját, az egyháznak a társadalom egyéb intézményeivel való újfajta kapcsolatát azonban ki kell kísérletezni, és tanulni kell. Az erdélyi vallásosság erős volta szilárd kiindulópont az új korszakra való felkészülésben. De – Hollandia²⁷ és Spanyolország²⁸ a példa rá hogy – ez az erősség hamar porrá válhat, ha az egyház nem figyel a társadalom változásából adódó új követelményekre.

Erdély üzenete az lehet Magyarország irányába, hogy korunkban is lehetséges és létezik a hagyományokat őrző, és a társadalom javán munkálkodó, eleven és a 21. századra nyitott vallásosság. Erdély sok mindent megőrzött a magyar keresztény kultúra számára, ami Magyarországon a feledés homályába veszett, vagy amit itt bemocskoltak.

A másik oldalról nézve nem kevésbé termékeny a kapcsolat. A magyarországi – és általában a kelet-közép-európai – vallási erősödés és fellendülés annak a jele, hogy a vallásos közösségek és egyházak a modernitás viszonyai között adódó feladataik és lehetőségeik tudatára ébrednek. A magyar vallásos életben egyre többen járják a szokásokból élő vallásosság felől a személyes döntésre támaszkodó és önmaga értelmét magyarázni tudó vallásosság felé vezető utat. A magyarországi vallásosság egyre inkább a pluralizmus versenyhelyzetében helyét megőrző és

27 Hollandiában az egyházak a bezárkózás politikáját folytatták és ezzel az 1960-as évekig látszólag sikerrel jártak. Hollandia Európa legvallásosabb országai közé tartozott. Aztán a modern világ nyomása erősebbnek bizonyult és a holland modell összeomlott. Ma Hollandia Európa egyik leginkább elvallástalanodott országa. V.ö.: *Dobhelaere, Karel: Secularization, Pillarization, Religious Involvement, and Religious Change in the Low Countries*. In: *Gannon, Thomas (szerk.): World Catholicism in Transition*. New York, Macmillan – London, Collier 1988.

28 *Casanova, José: Public Religions in the Modern World*. Chicago-London, University of Chicago Press 1994.

önálló szerepre szert tevő vallásosság. Ilyen nézetben Magyarország Erdéllyel szemben (drágán megfizetett, mégis) lépéselőnyben van.

Végül: az, hogy Magyarországon az elmúlt évtizedekben nagyarányú volt az elvallástalanodás, az nem egyszerűen a modernizáció hatása, hanem az egyházak válaszképtelenségének a következménye. Lehet, hogy ezért az egyházak konzervativizmusa is felelős. Lehet ellenben, hogy a dolog lényegében nem rajtuk múlott, hanem azon a hatalmi rendszeren, amely az egyházak önálló cselekvését megakadályozta. – Erdély jövője szempontjából az a fontos, hogy a társadalmi modernizáció meghatározó folyamataira nem egy totális rendszer feltételei között kerül sor. Ez a vallás jövője szempontjából is nagyobb lehetőséget hagy nyitva.

Magyarország vallási szempontból alighanem túl van a legnagyobb változásokon s most a csendesebb építkezés korszakát éli. Erdély töretlen hite mégis töke a magyarországi kereszténység számára. Erdély viszont most kerül (majd) szembe olyan problémák sokaságával, amelyekkel Magyarország évtizedekkel korábban már szembenézett. Erdélyben (mint ahogyan Lengyelországban is) a falusi társadalom, a rokoni-szomszédsági viszonyok és a hagyomány meghatározó szerepe, a világnézetnek apáról fiúra való továbbadása a közelmúltban kezdett erőteljesebben bomlani. Az erdélyi magyarságnak most kell kialakítani egy olyan polgári társadalomszervezetet, amelynek segítségével képes önállóságát megőrizni s érdekeit képviselni. Égetően fontos feladat, hogy az utóbbi évtizedekben felgyülemlett, a románsághoz viszonyított iskolázottsági hátrányát ledolgozza. Az erdélyi magyarságnak biztosítania kell az érett és önálló személyiség fejlődésének feltételeit. Mindezen a területeken a katolikus, a református, az unitárius és az evangélikus vallásnak és egyháznak is rengeteg tennivalója van. De a kereszténységnek először és mindenképp előt kell állítania azt az életformát, amellyel biztos lábakon állva képviselheti a rábizott értékeket, párbeszédben a profán világgal, a romániai társadalom nem magyar részével és a magyar társadalommal egyaránt.

Politikai tervezetként az effajta célkitűzés nagyzó naivitás lenne. Az egyház ellenben nem politikai lehetőségekben s nem önmaga erejében bízódik, de bizonyos abban, hogy Ura nem hagyja cserben²⁹. Így félelem nélkül vállalja feladatait és indul el a modern kor felé vezető úton.

29 Mt 16,18 és Mt 28,20

AZ IDENTITÁSTUDAT ÉS A VALLÁSOSSÁG KAPCSOLATA

GEREBEN FERENC

A budapesti *Kerkai Jenő Egyházzociológiai Intézet* kutatási programjaként 1998 késő tavaszán 949 fős reprezentatív mintasokaság¹ megkérdezésével szociológiai felmérést végeztünk az *erdélyi felnőtt korú* (18 éves és idősebb) *magyar lakosság* körében. A kérdőíves adatfelvétel megszervezésében és lebonyolításában a budapesti Balázs Ferenc Intézet, és erdélyi társintézménye, a Stúdium Társadalomkutató Műhely működött közre. A kérdőívet *Tomka Miklós* vallásszociológussal készítettük: az ő kérdései főképpen a valláshoz-hithez-egyházhoz való kapcsolat témakörét vizsgálták,² az én kérdéseim pedig – megismételve a kilencvenes évek első felében (nyolc közép-európai országban) végzett felméréseim³ főbb kérdésfeltevéseit – a nemzeti azonosságtudat különböző alkotóelemeire, a történelmi tudatra és a nemzeti önképre és jövőképre, a nyelvhasználati és a művelődési (jelesül: olvasási) szokásokra vonatkoztak, és mindezeknek a vallásossággal való kapcsolatát kutatták.

-
- 1 A válaszadók kiválasztása rétegezett kvótás eljárással – 75 településen – történt, oly módon, hogy nem, életkor, településtípus és régiók szerinti összetételük erős közelítéssel azonos legyen az erdélyi magyar társadalom szerkezeti arányaival. Ennek megfelelően a mintasokaság 35%-a volt 18 és 34 év közötti, és 28%-a (a valóságosnál valamivel kisebb hányada) 56 év feletti; a kérdezettek közel fele lakott 10 ezer lakosnál kisebb községekben, és 21%-a 100 ezer lakosnál nagyobb városokban. A megkérdezettek (30% helyett) egyharmada volt a Székelyföld lakosa, és a bánáti-délerdélyi (jelentősrészt szórvány-)magyarság a valóságnak megfelelő arányban (14 százalékkal) volt képviselve a mintában. Iskolázottság tekintetében azonban a minta meghaladja az erdélyi magyar társadalom mutatóit: pl. a főiskolát és egyetemet végzettek aránya a megkérdezettek között 8%-os volt, szemben a mintegy 4%-os népszámlálási adattal. (Ld. *Varga E. Árpád*: A nemzetiségek iskolázottsága Romániában 1992-ben = Statisztikai Szemle, 1996/4. sz. 334-335. p.)
 - 2 Eredményeit illetően lásd *Tomka Miklósnak* e kiadványban megjelent tanulmányát.
 - 3 E vizsgálatok első szakaszának eredményeit ld.: *Gereben Ferenc – Lőrincz Judit – Nagy Attila – Vidra Szabó Ferenc*: Magyar olvasáskultúra határon innen és túl. Bp. 1993. Közép-Európa Intézet. Az eredmények összefoglalását ld.: *Gereben Ferenc*: Identitás, kultúra, kisebbség. Felmérés a közép-európai magyar népesség körében. Bp. 1999. MTA Kisebbségkutató Műhely – Osiris Kiadó.

A NEMZETTUDAT VÁLTOZATAI

A nemzeti azonosságtudat típusai és alkotóelemei

Az identitás, vagyis azonosságtudat korszakunk divatfogalmává vált. Többek között azért, mert a modernizációs folyamatok következtében az egykoron magától értetődően érvényesülő csoport- és érték-kötődések meglazultak, és helyükön sok esetben ma már csak erős hiányérzet sajog. Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy konkrét közegben – az erdélyi magyarság példáján – bemutassuk, hogy milyen formációkba rendeződik az ún. nemzeti identitástudat. *Pataki Ferenc* vizsgálati tárgyunk következő definícióját adja: „A nemzeti identitás én-rendszerünknek az az összetevője, amely a nemzeti-etnikai csoporthoz (kategóriához) való tartozás tudatából és élményéből származik – ennek minden értékelő és érzelmi mozzanatával, valamint viselkedési diszpozíciójával egyetemben”.⁴

Kutatásunk során először azt kellett tisztázni, hogy az interjúalany *érez-e egyáltalán* valamilyen nemzeti-nemzetiségi elkötelezettséget, *hovatartozástudatot*. (Ezt azért kezeltük eldöntendő kérdésként, hogy nehogy esetleg a kutatók „vigyék bele” az interjúalanyok tudatába ezt a kötődést.) Az ezt firtató kérdésre a minta 95 százaléka magyarnak, mégpedig *kizárólag* magyarnak vallotta magát. A fennmaradó 5 százalékot a válasz hiányára vagy a bizonytalanságára (0,6%), az identitáshiányra (0,4%), a kettős magyar-román identitásra (2%), és az egyéb (főleg magyar-német) kötődésre utaló válaszok (2%) töltötték ki. Nagy biztonsággal állíthatjuk tehát, hogy a romániai magyar nemzeti kisebbség – az identitástudat hiányát is „megengedő” kérdéseinkre – *elsőprő többségében tett tanúságot magyar kötődéséről és identitásáról*.⁵

4 *Pataki Ferenc*: Nemzetkarakterológia? = Magyar Tudomány, 1997/2. sz. 177. p.

5 Ez a nagy többség azonban nem jelenti azt, hogy az általunk mért 5%-nál ne lehetne valamilyenivel magasabb azok aránya, akik bizonytalan, kettős, vagy változásban lévő identitással rendelkeznek. Ők ugyanis valószínűleg nagyobb arányban tértek ki a magyar nyelvű kérdésekre adott válaszok elől, és így – törekvéseink ellenére – alulreprezentált csoporttá válhattak. Az is megeshetett néhány esetben, hogy a kérdéses nyelve az esetleges kettős identitásból a válaszadás során a magyar elemet erősítette meg.

Tőlük (tehát akik – részben vagy egészben – magyarnak tartották magukat), korábbi felméréseinkhez hasonlóan most is megkérdeztük: „*Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?*” A kérdés nyitott volt, vagyis előre megadott válaszokkal nem kívántuk befolyásolni az interjúalanyok spontán módon megfogalmazott véleményét. A válaszokat utólag elemeztük, kétféle módon. Először is arra törekedtünk, hogy *kategóriákba* sűrítsük a válaszokat, vagyis, hogy az identitástudat különböző *típusait* hozzuk létre, és ezekbe soroltuk be az interjúalanyokat. (E munka eredményét – az iskolázottsági fokozatok bontásában – az 1. sz. táblázatban tanulmányozhatjuk. Azért alkalmaztuk ezt a viszonyítást, mert tapasztalataink alapján az iskolai végzettség bizonyult a tudati-kulturális jelenségeket befolyásoló egyik legfontosabb társadalmi tényezőnek.) Másrészt – a válaszok *tartalomelemzése* során – a szövegekből általunk kiszűrt *tartalmi elemek* előfordulását figyeltük és regisztráltuk. Itt az volt a vizsgálat tárgya, hogy *mi mindenre térnek ki* a válaszadók a magyarsághoz tartozásuk leírása közben, hogy valójában milyen tematikus elemekből épül fel identitástudatuk (ld. 2. sz. táblázatot).⁶

Ami az identitástípusokat illeti, az 1. táblázat „összesen”-sorából kiderül, hogy a *negatív és közömbös* (2. és 3.) kategóriába – akárcsak a kilencvenes évek első felében – nagyon kevés válaszadó sorolódott. (Viszont elég tetemes – egytizednyi – az *értékelhető/ választ nem adók* aránya.) Nagyobb súllyal az identitás három építőeleme szerepel: az anyanyelvre, magyar nyelvű iskolázásra, hagyományra, történeti múltra, szokásokra, vallásra építő *kulturális* (6.); a pozitív érzelmeken alapuló *emocionális* (7.) és – legnagyobb arányban – a sajátos értékeit megőrizni, védeni, átörökíteni akaró morális töltésű „*cselekvéses vállalat*” (8.) típusa. (Ez utóbbinak táborra egyébként – amint azt korábbi vizsgálatainkból⁷ tudjuk – a Kárpát-medence magyarlakta régiói közül épp *Erdélyben a legnépesebb.*)

6 A közelmúltban Erdélyben – a magyar és román lakosságra egyaránt kiterjedően – más felmérések is születtek, amelyek ugyancsak foglalkoztak – más módszerekkel – az identitás kérdésével. Ld: *Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária – Csere Gábor: Jelentés a Tündérből.* In: Társadalmi riport 1998. Szerk.: Kolosi Tamás, Tóth István György, Vukovich György. Bp. 1998. TÁRKI 527-548. p.; és tanulmányunk elkészítése után: *Veres Valér: Az erdélyi magyarok és a románok közösségi identitása a társadalmi struktúra tükrében = Szociológiai Szemle, 2000/4. sz.*

7 *Gereben Ferenc: Nemzeti és vallási identitás kisebbségi és többségi helyzetben. Empirikus vizsgálat hat közép-európai ország magyar nemzetiségű lakosság körében = Protestáns Szemle, 1995. 3. sz.*

1. sz. táblázat

„Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?”

Magyar nemzetiségű romániai állampolgárok identitáskategóriái* iskolai végzettség szerint.

Százalékos megoszlás (Erdély, 1998)

Sorszám	Identitás-típusok	Kevesebb mint 8 osztály	8 osztály (általános iskola)	8 osztály + szakmunkás-képző	Középiskola (+ szakmunkás-képző)	Főiskola és egyetem	Összesen
1.	Nincs (értelmezhető) válasz	13,6	12,8	10,7	7,6	6,2	9,8
2.	Kizárólag negatív élmény: hátrányos helyzet, nehézségek, szenvedés, nyomasztó élmények, elnyomás stb.	3,0	0,9	2,9	1,7	–	1,7
3.	Közömbös: „mindegy, mi vagyok”, „olyan, mint más néphez tartozni”, „semmi különösöt nem jelent”, „fontosabb embernek lenni”, esetenként a „vegyes” identitás	1,5	4,4	1,5	5,2	3,8	3,9
4.	Természetes, magától értetődő dolog, adottság, amibe beleszülettünk; származás dolga: ősünk is magyarok voltak	9,1	6,2	5,4	3,8	3,8	5,2

* Több válaszmotívum előfordulása esetén a kérdézt a lehető legnagyobb sorszámu kategóriába sorolódott.

(1. sz. táblázat folytatása)

5.	<i>Tartozni valahová (egy közösséghez, nemzethez, néphez, szülőföldhöz, szűkebb környezetéhez, családhoz)</i>	1,5	3,1	6,3	3,8	3,8	4,0
6.	<i>Közös (anya)nyelv, kultúra, hagyomány, történelem, vallás, szokások, magyar iskolázás</i>	12,1	12,8	13,2	13,4	11,2	12,9
7.	<i>Büszkeség, ill. más pozitív érzés (öröm, boldogság, dicsőség, megtisztelő dolog, megnyugvás, „mindent” jelent); illetve pozitív jellemvonások (becsülettel, tisztességgel kell - magyarként - élni)</i>	39,5	30,3	34,1	25,9	22,5	29,4
8.	<i>(Nehézségek ellenére) vállalat, küzdelem, helytállás, feladat, a kisebbségi lét, hátrányos helyzet ellenére megőrizni, ápolni, megmaradni kell; a szabadságot, kisebbségi jogokat meg kell védeni ill. ki kell harcolni; az identitást át kell hagyományozni a következő generációkra</i>	19,7	29,5	25,9	38,6	48,7	33,1
Összesen:		100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N=		66	227	205	344	80	924

Ami pedig az egyes kategóriák időbeli változásait illeti, mostani eredményeinket a kilencvenes évek első felében mért arányszámokkal összehasonlítva valószínűsíthető, hogy az erdélyi magyarság soraiban az utóbbi években valamelyest csökkent az azonosságtudat érzelem-vezéreltsége (bár még így is jelentős részt képvisel az identitástudat alkotóelemei között), és nőtt a tudatosabb *vállaló-cselekvő* identitástípus; valamint a kulturális összetartozástudat súlya; miközben (és az már a 2. táblázat tanulsága) változatlanul alárendelt szerepet játszik a vérségi kötelék, a *leszármazástudat* (II/7).⁸ A kilencvenes évek elején (nemcsak Erdélyben, hanem általában a határon túli magyarság körében) a hovatartozás kérdésében – főleg ami a kötődés tágabb kategóriáit: nemzet, magyarság, haza stb. illetve – némi bizonytalanság volt tapasztalható. Legújabb adataink azt valószínűsítik, hogy – legalábbis az erdélyi magyar kisebbség soraiban – *a nemzet fogalma tisztulóban van, és az utóbbi években erősödött az államhatárokat* (és az „államnemzeti” értelmezést) *átlépő kultúrnemzeti összetartozástudat*. (Ebben bizonyára komoly szerepet játszott az erdélyi magyarság érdekérvényesítési intézményrendszerének megizmosodása, és az anyaországnak a kommunizmus szorításából kiszabadult nemzetpolitikája is.)

Főtebb már utaltunk arra, hogy a „Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?” kérdésre adott válaszokból – tartalomelemzéses módszerrel – visszavisszatérő tematikus motívumokat igyekeztünk kivonni. Az eredményt a 2. sz. táblázat mutatja be. Ez a táblázat tovább differenciálja az 1. tábla kategóriáit, ilyen értelemben sokkal részletesebb képet ad a nemzeti azonosságtudat „építőköveiről”. Sikertől elárulunk, hogy – néhány különleges megnyilvánulást leszámítva – lényegében minden választ be tudtunk sorolni rendszerünkbe, mégpedig – az 1. tábla kategóriáitól eltérően – a válaszok minden fontosabb részelemét *külön-külön*.

A 2. sz. táblázat százalékszámjaiból kiderül, hogy három olyan motívum adódott, amely a kérdezettek több mint egyötödének válaszában előfordult: a *vállalás* (II/20.), az *anyanyelv* (II/11.), és a (büszkeségen, önérzeten kívül eső) *pozitív érzések* (II/18.) kategóriája. További négy tematikus elem haladja meg az egytizedes említési arányt: a *büszkeség* (II/17.), a *természetes adottság* (II/4.), a szűkebb értelemben vett *szellemi kultúra* (II/12.) és a *nemzet* (II/10.) motívuma. Ismét igazolódik tehát korábbi (és nemcsak az erdélyi,

8 A továbbiakban – a jobb azonosíthatóság érdekében – a kategória sorszáma előtt szerepeltetjük – római számmal – a táblázat (I. vagy II.) számát is.

hanem gyakorlatilag – az anyaországot is beleértve – az egész Kárpát-medencei magyarságot jellemző) tapasztalatunk, mely szerint a magyar identitástudat három fő elemből építkezik: a szellemi kultúra értékeiből, a pozitív töltésű érzelmekből és a vállalat etikai tartásából. A három alkotóelemnek kb. azonos a súlya, a „*primus inter pares*” szerepét – úgy tetszik – a kultúra tölti be.

Az iskolázottság mértéke, az 1. táblázat tanúsága szerint, jelentősen befolyásolja a nemzeti azonosságtudat milyenségét, illetve az erről szóló közlések differenciáltságát, tudatossági fokát. A *válaszhiány* (I/1.), a *negatívumokba* bezárkózó passzivitás (I/2.) érzékelhetően inkább az *alacsonyabb végzettség* velejárója, legkevésbé a diplomások és az érettségizettek körében találkozunk velük. Ugyanez mondható el az I/4. típusról, amely olyan *természetes adottságnak* tekinti a nemzeti hovatartozást, amibe egyszerűen – származás alapján – beleszületünk; ugyancsak az erős *érzelmi* töltéssel (főleg büszkeséggel) rendelkező I/7. típusról, amelynek előfordulása szintén a végzettségi szint csökkenésével lesz egyre gyakoribb. A legtudatosabb és legaktívabb, az identitást *cselekvően vállaló* I/8. kategória (illetve altípusai: II/20–23.) mutatkozik leginkább a *felsőfokú* iskolai végzettséghez kötődő identitástípusnak. Mindebből az következik, hogy a nemzeti identitástudat kialakulásához, morális elmélyítéséhez, a pusztá érzelmességet meghaladó tudatosításához (és kifejezésének képességéhez!) jelentős segítséget nyújt a magasabb iskolai végzettség, az általában vele járó műveltség és kulturális csiszoltság.

A „kulturális csiszoltságra” vonatkozó állításunkat két különböző oldalról is bizonyítani tudjuk. Egyrészt azzal, hogy a 2. sz. táblázatban található differenciáltabb kategória-rendszer kulturális jellegű motívumainak (az anyanyelvtől a hagyományokon át a vallásig – ld. II/11–15.) az előfordulási esélye együtt nőtt az iskolázottság fokozataival, és így legnagyobb arányszámaikat a diplomások körében érték el.⁹ Másik bizonyítékunkat az *olvasáskultúra* (később majd kissé részletesebben is foglalkozunk vele) mutatói szolgáltatják: a tudatosabb, markánsabb identitásmotívumok, pl. a nemzeti *közösségtudat* (II/10.), a *kultúra* különböző elemei (irodalom, művészet, tudomány, történelmi hagyományok), és a kisebbségi azonosságtudatot *cselekvően vállaló* magatartás általában a *gyakoribb és jobb ízlésű könyvolvasókra* (az esztétikailag értékesebb klasszikus és modern irodalom híveire) jellemző, míg a nem vagy alig olvasók, és a szórakoztató

9 Az 1. táblázat kulturális identitás-kategóriája (I/6.) minden bizonnyal azért érzéketlen az iskolai végzettség emelkedésére, mert az ilyen motívumokat említők közül a magasabb végzettségűek nagyobb arányban említhettek meg olyan más (elsősorban a 8. kategóriába tartozó) elemeket, amelyek miatt a nyilatkozó kikerült a 6. sz. típusból.

(lektűr és bestseller jellegű) vagy a pusztán ismeretközlő olvasmányok kedvelői inkább a passzív és reflektálatlan identitástípusokat (ld. II/1-4.) részesítik előnyben. Az erősen *érzelemtelített* identitásmotívumok pedig – tapasztalatunk szerint – *közepes* olvasási teljesítményekkel járnak együtt.

2. sz. táblázat

„Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?”

Tartomelemzéssel feltárt tematikus elemek és előfordulásuknak a magyar nemzetiségű romániai állampolgárok körében mért százalékos aránya (Erdély, 1998)

Sor-szám	Válasz-motívumok	%
1.	<i>Nincs érdemi válasz</i> („nem tudom”)	9,4
2.	<i>Rossz, negatív érzés</i> , dolog; nehéz sors, széttagoltság, hontalanság, kirekesztettség, hátrányos helyzet, „máshoz” tartozás, kisebbségi sors hátrányai stb.	6,4
3.	<i>Közömbös</i> , semmi különös, mindegy; épp olyan, mint más nemzetiségűnek lenni; „fontosabb embernek (mint magyarnak) lenni”; vegyes identitás	4,3
4.	<i>Természetes</i> , magától értetődő állapot; adottság, amibe <i>beleszülettünk</i>	13,3
5.	<i>Valahová tartozás</i> érzése, összetartozás-érzés	4,4
6.	(Közelebből meg nem nevezett) <i>közösség</i> (hez való tartozás)	3,2
7.	<i>Származás, ősök</i> („őseim is magyarok voltak”); az <i>elődök</i> tisztelete stb.	6,3
8.	<i>Család, szülők, családi nevelés</i> („magyarnak neveltek”)	4,1
9.	<i>Szülföld</i> (tisztelete, ill. egyszerű említése)	4,0
10.	<i>Nemzet</i> (nek tagja lenni); nemzetiség(hez), nép(hez), népcsoport(hoz), hazá(hoz), magyarság(hoz való tartozás)	10,4
11.	<i>(Anya)nyelv</i> , nyelvi közösség	22,7
12.	(Közös) <i>kultúra, iskoláztatás, művészet</i> (irodalom, népművészet stb.), <i>tudományos</i> ismeretek, kiemelkedő kulturális, tudományos eredmények.	12,3

(2. sz. táblázat folytatása)

13.	(Közös) hagyományok, szokások , mentalitás, gondolkodásmód, életnód („magyarul élni”)	9,7
14.	(Közös) történelem , magyar történelmi/nemzeti ünnepek megtartása	4,1
15.	(Közös) vallás , felekezet, (magyar) egyház	3,1
16.	(Magyarnak lenni) pozitív jellemvonásokat , erkölcsi követelményeket, értéket jelent: tisztesség, becsület, összetartás, hűség, felelős magatartás stb.	5,4
17.	Büszkeség , önérzet	15,9
18.	(Egyéb) pozitív érzések : jó, felemelő, megnyugtató, örömteli; szeretem, becsülöm, tisztelem (népemet, nemzetiségiemet stb.)	21,8
19.	Ragaszkodás a magyarsághoz („nem tudnék, nem akarnék más néphez tartozni”); és a szülőföldhöz („itt születtem, itt halok meg”; „nem hagyom el szülőföldemet”; „nem tudnék máshol élni” stb.)	2,3
20.	(Valami olyan /azonosságtudat/), amit vállalni kell , meg kell tartani , meg kell őrizni , (az is, hogy „magyarnak tartom magam”, „ebbe születünk, ebben halunk meg”); ami mellett ki kell állni ; ragaszkodni kell hozzá stb.	23,8
21.	(Megtartása) feladat ; tenni kell érte : cselekvést, munkát, ápolást, áldozatot, (a kisebbségi sorsból adódó nehézségek, joghátrányok) leküzdését, harcot , küzdelmet stb.	9,3
22.	Vágy, törekvés a szabadságra (szabad életre, szabad nyelvhasználatra), a jog- és esélyegyenlőségre : olyan létfeltételekre, amelyeket a többségi nép élvez	2,8
23.	Áthagyományozás szükségessége, kötelezettsége, törekvés az identitás, nyelv, kultúra stb. átadására a következő generációknak	7,1
Együtt:		206,1
N=		949

Vizsgálati eredményeink szerint a nemzeti identitástudat *nem valamiféle külsődleges dísz, hanem szerves tartozéka az emberi személyiség értékvilágának és kulturális beállítottságának*; olyan érték, amelyet – különösen kisebbségi helyzetben – épp a tanultabb és olvasottabb rétegek képviselnek és tudatosítanak leginkább. (Ami természetesen nem jelenti azt, hogy az alacsonyabb iskolázottságúak nem rendelkeznek nemzettudattal, hanem csak azt, hogy ez a nemzettudat – tendenciaszerűen – kevésbé tudatos, mint az iskolázottság magasabb fokozatain.)

Az iskolai végzettség szintje már nagy mértékben kijelöli a *társadalmi munkamegosztásban betöltött helyet is*. Így meglehetősen logikus, hogy a tudatosabb identitástípusok: az aktivitással egybekötött *vállalás* (I/8.), a *nemzet* mint „mi”-csoport (II/10.), a *kulturális* jellegű identitáskategóriák (II/11-14.) említése elsősorban az *értelmiségiekre*, illetve (az általában legalábbis érettségizett) *szellemi* munkavállalókra volt jellemző. A szakképzetlen *munkások* – a *mezőgazdasági fizikai* dolgozókkal és a *nyugdíjasok* rétegével együtt – az *érzelmes* identitástípust (I/7.) részesítették előnyben, valamint az azonosságtudatot természetes dologként, *beleszületés* kérdéseként (II/4.) való kezelését. A *tanulók* között volt a legmagasabb (21%!) a *válaszkerülők* (I/1.) aránya, de ugyanők kitűntek a *kulturális* természetű identitás-elemek (I/6.) megemlítésében is.

Az életkor érzékelhetően befolyásolja az azonosságtudat milyenségét. A *fiatal* felnőttek (18-30 évesek) körében az átlagosnál nagyobb a hajlam az érdemi válasz előli *kitérésre* (I/1.), a *közömbös* válaszokra (I/3.), és egyes *kulturális* töltéssel rendelkező választípusokra (II/12, 13). A *közösségek* önazonosságot erősítő hatására (II/6.) is a fiatalok a legfogékonyabbak, ugyanakkor meglehetősen elzárkóznak az identitás érzelmekre alapozott változatától (I/7.), de a *cselekvő-vállaló* típustól (I/8.) is. Az erősebb *érzelmi* beállítódás elsősorban az *idősebbek* (60 év felettiek) sajátosságának tűnik; az aktív, *tudatos* identitás-vállalás (és annak altípusai: II/20, 21, 23.) pedig főleg a *középkorú* (30-60 éves) *csoportokban* volt megfigyelhető.

Felmerül a kérdés, hogy az észlelt eltérések az egyes *életszakaszok*, vagy inkább az egyes *generációk* sajátosságai-e. Ha az előbbiről van szó, akkor a fenti tapasztalatok úgy fordíthatók le a hétköznapi jelenségek nyelvére, hogy az identitás tudatosabb formáinak kialakulásához *szükség van bizonyos érettségre*, ami általában az emberek harmincas-negyvenes éveire alakul ki. Ez azonban *idősebb korban* hajlamos a „felpuhulásra”: a *nosztalgikus*-

érzelmes attitűdök fölerősödésére. Ha a különbségek inkább generációs jellegűek, akkor ez többé-kevésbé azt jelenti, hogy az erdélyi magyar társadalomban adva van egy nemzeti hovatartozását *tudatosan vállaló középkorú derékhad*, amely az idősebb korosztályok romantikusabb magyarságtudatával szemben egy pragmatikusabb, ugyanakkor nem kevésbé eltökélt identitástípust képvisel, de amelyet vállalásában a *huszonévesek generációja* kevésbé hajlandó követni. A valóságban feltehetőleg nem egyik vagy másik, hanem egyidőben *mindkét* jelenség szerepet játszik. Tehát azok a fiatal felnőttek, akik most az állampolgári átlagnál kevésbé hajlamosak az identitás tudatosabb formáira, a kisebbségi sors megpróbáltatásainak hatására később fogékonnyá válhatnak, mégha ez a fogékonyság – jó esetben és jó eséllyel – nagyobb nyitottsággal és gyakorlatiassággal fog is társulni.

Ami a kisebbségi helyzetből esetlegesen adódó *hátrányos megkülönböztetések*et illeti (válaszadóink 53%-a számolt be ilyenről), ezeknek – a szakirodalom megállapításaival¹⁰ egybeeső felmérési tapasztalataink szerint – identitásnövelő hatása lehet. Ugyanis a hátrányt érzékelők körében az átlagosnál jóval magasabb százalékszámokat ért el a „cselekvéses-vállalásos” (I/8.) identitástípus, és a diszkriminációt gyakran elszenvedett személyek ezen kívül vezettek a negatívumokba bezárkózó (egyébként szerény képviselő) típus (I/2.), és a kulturális értékekre koncentrálnak a kategória (I/6.) terén is.

Tehát a *negatív megkülönböztetések* – tendenciaszerűen – a *kisebbségi identitás vállalására* (jelentősrészt kulturális értékeinek tudatosítására) *mozgósíthatnak*. Ugyanakkor feltételezhető, hogy az összefüggés fordítva is működik: a diszkrimináció bizonyos esetekben könnyebben találja meg azokat, akik tudatosan vállalják kisebbségi identitásukat.

A nagyon *kicsi* (1000-nél kevesebb lakosú) *településeken* – felmérési adataink szerint – a nemzeti azonosságtudat hajlamos a *kevésbé tudatos* formákra (a válaszhiányra, a nemzeti hovatartozást természetes adottságnak, születés dolgának tekintő választípusra (I/4.), és az érzelmi megközelítésre (I/7.)). A *nagyvárosokban* pedig az átlagosnál magasabb arányban találkozunk a *negatív* identitással (I/2.) és a *család* körébe való visszavonulással

10 „... A nemzeti kisebbségekre nehezedő tartós nyomás vagy diszkrimináció rendszerint fokozatosan érzékennyé tesz a nemzeti-etnikai identitás kidolgozása, a megfelelő identitásmodellek elfogadása és beépítése iránt.” (Pataki Ferenc: Az én és a társadalmi azonosságtudat. Bp. 1982. Kossuth K. 317. p.)

(II/8.). A *kiegyensúlyozottan pozitív* (kulturális és „vállalásos”) *identitásformációk a közepes településméretekhez* (nagyobb községekhez, kisebb városokhoz) *vonzódnak a leginkább.*

Megvizsgáltuk az identitás-változatok kapcsolatát a *magyarságnak a felmérés helyszínén mért arányával.* Különösen azoknak a szituációknak az identitást befolyásoló hatása érdekelt minket, amelyek egyrészt a magyar nemzetiség nagyon alacsony arányából, másrészt pedig kifejezetten magas arányú (többszerű) jelenlétéből adódnak.¹¹ A 90%-os arány feletti *többségsajátos identitás-jegyének a büszkeség* (II/17.) és általában a *pozitív érzelmi hangoltság* (I/7.; II/18.) látszott, míg a *szórványvidékek* (30%-os arány alatti) magyar lakossága inkább a kisebbségi identitás *vállalását* (II/20.), valamint (sajátos módon az erősen többségű helyzetűekkel együtt) az e vállalásból eredő *feladatokat* (II/21.) részesítette előnyben. Ugyancsak a szórványszerű kisebbség – kissé halványabban jelentkező – specialitásának mondható a *valahová tartozni akarás* (II/5.) és a *közösség* (II/6.) igénye, továbbá a szűkebb értelemben vett *kulturális* jelenségek (II/12.) *identifikációs szerepe,* és kisebb mértékben a *negatívumokba* bezárkózó *identitás-típus* (I/2.). Vagyis a jelek szerint a *fokozottan kisebbségi helyzetben* – annak negatív következményei mellett – *tendenciaszerűen érvényesülnek olyan hatások is, amelyek* – a nehézségeknek nekifeszülve – *felerősítik a kisebbségi identitás vállalását.*

A vizsgálat 75 helyszínét földrajzi *régiókba* csoportosítottuk.¹² A felosztás során igyekeztünk történelmi-művelődéstörténeti szempontokat is érvényesíteni, de ez a törekvés csak a *Székelyföld* esetében volt igazán sikeres, amely kétségtelenül rendelkezik földrajzi, történelmi, kulturális, gazdasági és mentalitásbeli sajátosságokkal egyaránt. Ezek a sajátos vonások bizonyos mértékig az identitástudat milyenségében is jelentkeztek: az itt élők tartották

11 A mintasokaság 24%-a (az 1992-es népszámlálás szerint 31%-a) élt olyan településeken, ahol a magyarok aránya nem érte el a 30%-ot; és – a népszámlálási adattal megegyezően – 23%-a pedig többségsajátos lakosságú (90%-os arány feletti) településeken. Az erdélyi magyarságnak – a statisztika szerint – 52%-a (mintánknak 65%-a) él olyan vidéken, ahol a magyarok (50% feletti) *többségben* vannak. Vagyis felmérési eredményeink kissé a többségi magatartás irányába tolódtak el.

12 Négy régiót képeztünk: *Partium-Máramaros* (Arad, Bihar, Szatmár és Máramaros megyék); *Közép-Erdély* (Szilágy, Kolozs, Beszterce-Naszód megyék és Maros megye nagyobbik része); *Bánát, Dél-Erdély* (Temes, Hunyad, Fehér és Brassó megyék); *Székelyföld* (Hargita és Kovászna megyék, valamint Maros megye DK-i része).

legkevésbé egyszerűen beleszületés dolgának (I/4.), és leginkább *büszkeség* (II/17.) és más *pozitív érzelmek* (II/18.) tárgyának magyarságukat, és itt jelentkezett legerősebben – mint identitás-elem – a *szülőföld* (II/9.) szeretete. Továbbá Székelyföld mutatja az egyik legerősebb eltökéltséget arra, hogy identitását egyben *feladatként* (II/21.) értelmezze. Ebben a törekvésben Székelyföld épp a magyarság elszórványosodásáról ismert *dél-erdélyi* régióval osztozik, rárimelve arra a korábbi tapasztalatunkra, amely szerint az erősen kisebbségi helyzetben benne rejlik a fokozott késztetés (az asszimiláció mellett) az identitás vállalására is. Ugyanakkor benne rejlik a fásultság és a passzivitás lehetősége is: sehol máshol nem hagyták olyan nagy arányban (16%) *válasz nélkül* az identitásra vonatkozó kérdéseinket, mint Dél-Erdély településein.

A *közép-erdélyi* régió identitás-arculatát illetően nem rendelkezik markáns vonásokkal. Bizonyos jegyekben, pl. a „*vállalás*” (II/20.) magas arányú említésében, a dél-erdélyiekkel osztozik, más vonásokban – pl. a „*természetes adottság*” (I/4.) motívumának átlag feletti népszerűségében – pedig a partiumi válaszadókkal. Közép-Erdélyben – és nem Székelyföldön – tettek említést legtöbbször (de itt is csak 11%-nyian) az identitásnak a *származással* (II/7.) való kapcsolatáról, és ha nem is túl élesen kirajzolódó sajátosságként, de az azonosságtudat *kulturális* vonatkozásairól (II/11., 12.) is itt esett szó leginkább. (Ne feledjünk: e régióban két egyetemi város is található: Kolozsvár és Marosvásárhely!) *Közép-Erdély a székelyföldi régióval mutatja a legkevésbé hasonlóságot.*¹³ Ez a jelek szerint a *Partium-Máramaros* régióról is elmondható, amelynek talán épp az a legfőbb sajátossága, hogy az ott élők azonosságtudatát több tekintetben a székelyföldiekkel *ellentétes* tendenciák jellemzik. Így pl. a magyarságát természetes adottságként, „*beleszületve*” viselő típus (I/4.) – mint szó volt róla – Székelyföldön fordult elő legritkábban, a Partiumban (és Közép-Erdélyben) pedig a leggyakrabban. A „*feladat*” motívum (II/21.) pedig épp fordítva: a Partiumban éri el a legalacsonyabb, és Székelyföldön (Dél-Erdéllyel együtt) a legmagasabb szintjét. (Csak a pozitív érzelmi elemek – II/18. – kedvelése terén állapíthatunk meg némi hasonlóságot Erdély legkeletibb és legnyugatibb régiójának nemzettudata között.)

Még ha voltak is művi elemek vizsgálatunk tájféldrajzi körzeteinek kijelölésében, megállapíthatjuk, hogy a magyar identitástudatnak, ahogy – ko-

13 A két régió, illetve e régiók egy-egy megyéjének magyar identitástudatáról készült felmérés (ld.: *Veres Valér*: A Kolozs és Kovászna megyei magyarok identitástudatának néhány vonása = *Régio, 1997/3-4. sz.*) ugyancsak jelentős eltéréseket talált a két vidék lakosságának tudati jellemzői között.

rábbi tapasztalataink szerint¹⁴ – vannak Kárpát-medencei regionális (magyarországi, erdélyi, felvidéki, kárpátaljai, stb.) változatai, úgy az egyes nagyobb régiókon belül létezhetnek (és Erdélyen belül tényszerűen léteznek) *szubregionális* variánsok is.

Az identitástudat szerkezete

Az eddigiekben – az erdélyi magyarok példáján – a nemzeti identitástudat alkotóelemeit próbáltuk elkülöníteni és megnevezni, majd ezek szociológiai természetét, vagyis rétegspecifikus vonásait vizsgáltuk. Most a „Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?” kérdésre adott válaszok egyes elemeinek egymáshoz való viszonyát vesszük górcső alá, s arra teszünk kísérletet, hogy felvázoljuk az identitástudat szerkezetét, amelyben – vizuálisan kifejezhető módon – minden elemnek az összes többivel való kapcsolata válik szemléletessé.¹⁵

Anélkül, hogy módszertani részletekben elmerülnénk, meg kell említenünk, hogy két lépcsőben jutottunk el az identitástudatnak az 1. ábrán tanulmányozható „tér szerkezetéhez”. Először, bizonyos számítások elvégzésével, egy-egy elemnek az összes többi viszonylatában megállapítható vonzási és taszítási kapcsolatait mutattuk ki,¹⁶ majd ezekből az értékekből egy újabb lépés során olyan „térkép” készült, amely már nem a páros viszonylatokat, hanem a kapcsolatok sokoldalú rendszerét mutatja be (ld. 1. sz. ábra).¹⁷ Ebben a struktúrában a válaszadók által sokszor együtt említett elemek által-

14 Gereben F.: i. m. Protestáns Szemle, 1995/3. sz.

15 Erre már a korábbiakban is kísérletet tettem (ld.: Gereben Ferenc: Az anyanyelv az identitástudat szerkezetében = Regio, 1998/2. sz.), azzal a különbséggel, hogy akkor a tartalomelemzéssel elkülönített tematikus elemeknek a mostaninál kevésbé differenciált választékával dolgoztam, és a felrajzolt struktúra nem Erdélyre, hanem általában a határon túli (közép-európai) magyarságra vonatkozott. A mostani kép tehát gazdagabbnak, és egyúttal konkrétabbnak ígérkezik.

16 A Yule-Kendall-féle asszociációs együttható (Q) kiszámítása két tematikus elem közös említésének mértékére épül: ha ez kb. megfelel a statisztikai valószínűség alapján elvárhatónak, a Q 0 körüli érték lesz, ami közömbös kapcsolatra utal. Ha a közös említések száma jelentősen meghaladja a várható mértéket, akkor a Q közelít a +1-hez, és vonzásról beszélhetünk. Ha a közös említések száma elmarad a várható értéktől, a Q -1-hez közelít, és taszító kapcsolatról van szó. A +1 az abszolút egybeesést, a -1 egymás teljes kizárását jelenti.

17 Az ún. sokdimenziós skálázás MINISSA-eljárásának számítógépes munkálatait – Füstös László kollegiális útmutatása nyomán – Bolváry Endre és Szabados Tímea végezte el.

ban egymás közelében helyezkednek el, az egymást taszító motívumok pedig többnyire messzebbre kerülnek egymástól. Mindezek alapján szociológiai eszközökkel kíséreljük meg feltárni az identitástudat *belső építkezésének* természetét, egy adott társadalomra jellemző *szerkezeti törvényszerűségeit*.

Először – eltekintve az adatok részletes dokumentálásától – az identitás-elemek *páros kapcsolataiból* szeretnénk ízelítőt adni. A nagyobb arányban említett tematikus elemek (ld. 2. táblázatban) közül az ANYANYELV (II/11.) az egyike azoknak, amelyek rendkívül markáns és gazdag kapcsolathálóval rendelkeznek. Így meglehetősen erősen *vonzódik* (vagyis közös említésekkel sűrűn kapcsolódik) a *család* és a *szülőföld* (II/8. és 9.) fogalmához, a *szellemi kultúra* különböző alkotóelemeihez (II/12. 13. 14.), a *feladatként* (II/21.) értelmezett identitás-felfogáshoz, a kisebbségi jog és esélyegyenlőség *szabadságának* (II/22.) igényéhez, valamint a nemzettudat *áthagyományozását* (II/23.) fontosnak tekintő felfogáshoz. Az anyanyelv, mint identitás-elem, elsősorban az azonosságtudat *közömbös* (II/3.) típusát *taszítja*, de – sajátos tapasztalatként – az erősen *érzelmi* beállítódású típusokat is (II/16., 17., 18.), különösen a *büszkeséget*.

Ez utóbbi kissé talán meglepő, de immár ismétlődően tapasztalt¹⁸ eredmény főképpen annak tulajdonítható, hogy az érzelemvezérelt identitáselemek (főleg a büszkeség) kevéssé említődnek meg más motívumok társaságában, s ebből is adódóan meglehetősen sok *taszítási* kapcsolatuk van: a BÜSZKESÉG-nek (II/17.) pl. a *szülőföld* (II/9.); *anyanyelv* (II/11); *hagyomány* (II/13.); *vallás* (II/15.), stb.; a POZITÍV ÉRZÉSEK-nek (II/18.) pedig – többek között – a *vállalás* (II/20.) és az *áthagyományozás* (II/23.). Vagyis *akiknek identitástudatát az érzelmi beállítódás magas hőfoka jellemzi*, azok nagy valószínűséggel meg is elégednek ezzel a beállítódással, és tendenciát kirajzoló méretekből *nem lépnek át a praktikus cselekvés* (pl. az érték-örzés és -átadás) *gyakorlatibb szférájába*. (Szeretnénk hangsúlyozni, hogy itt az érzelmeknek nem az identitástudat szerkezetében való *jelenlétéről*, hanem *eluralkodásáról* van szó!)

Az azonosságtudat (sokszor a kisebbségi polgár egzisztenciális érkei ellenére történő) VÁLLALÁS-ának (II/20.) motívuma – bár (a 2. táblázat

18 A határon túli magyarokra általában véve is érvényes az anyanyelv-központú és az alapján érzelemi beállítódású identitástípusok *taszító* kapcsolata. (Ld.: Gereben Ferenc: i. m. Regio, 1998/2. sz. 101-102. p.)

tanúsága szerint) meglehetősen sokan említették, szintén nem rendelkezik túl gazdag kapcsolatrendszerrel. Az érzelmi motívumokhoz képest (amelyekkel – mint tapasztaltuk – taszítási kapcsolatban van) azonban tágasabb a vonzásköre: beletartozik a *szülőföld* szeretete (II/9.), a *feladatként* (II/21.) értelmezett identitásvállalás, és kisebb mértékben a *hagyományok* (II/13.) igénleése és a sajátos értékek *továbbörökítésének* (II/23.) szándéka. Az identitás-elemeknek ez az együttese meglehetősen *erősen kötődik a gyökerekhez*, de nem érzelem-, hanem *feladatorientált*.

A szűkebb értelemben vett (szellemi) KULTÚRA (II/12.) még kevésbé társtalan motívum: jelentős vonzerőt gyakorol több más tematikus elemre. Így a *valahová tartozás* igényére (II/5), a *közösségi tudatra* (II/6.), a *családra* (II/8.), az *anyanyelvre* (II/11.), a *hagyományok* (II/13.) és a *történelem* (II/14.) motívumára, a *vallásosságra* (II/15.), valamint az esélyegyenlőség *szabadságára* (II/22.), és mindezek *átörökítésének* (II/23.) szándékára. Úgy tűnik, hogy a *kultúra* (a fentebb elemzett *anyanyelvvel* együtt!) *azon túl, hogy önmagában is sűrűn emlegetett motívum, az erdélyi magyarság identitástudatának olyan központi kategóriája, amely nagyon sok más elemhez is szorosan vonzódik, azokat mintegy bekapcsolja a nemzettudat összetevőinek gazdag hálózatába.*

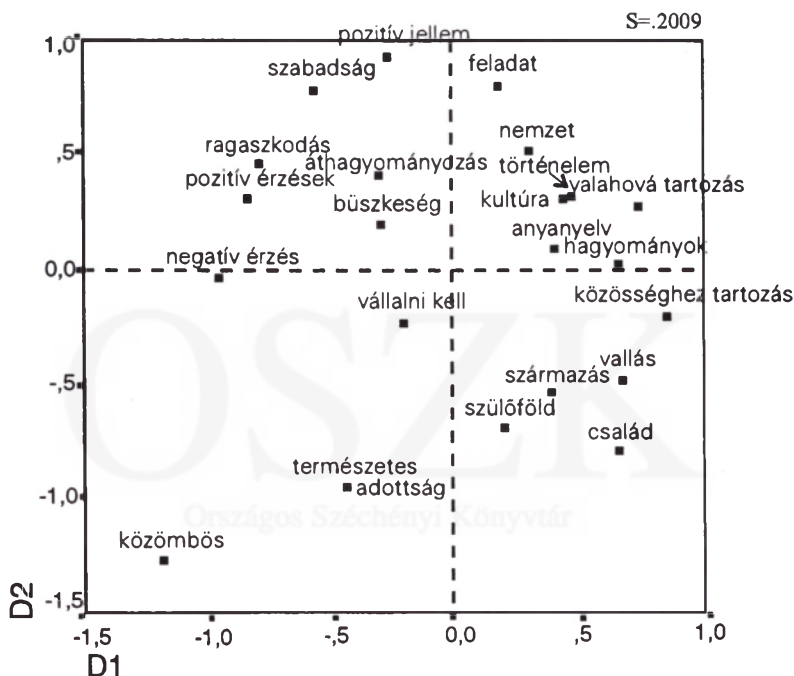
Feltevésünket az 1. sz. ábra is alátámasztja, amennyiben az „anyanyelv” és a „kultúra” a koordináta-rendszer metszéspontja (origója) közelében kap helyet, és a struktúra jobb térfelét – vonzataival együtt – erősen uralja. Sőt vonzáskörük valamelyest a függőleges tengelyen is áttérjed: a „szabadság” és az „áthagyományozás” kategóriákra. Ugyancsak a függőleges tengelytől jobbra, a vízszintes tengely alatti szektorban egy bolyba kerültek olyan identitás-elemek, mint „család”, „vallás”, „szülőföld” és a „származás”. Ezek kölcsönösen is erősen vonzzák egymást (kivéve a „származást”, amelyet elsősorban a „család”-motívum erős vonzása köt ide). Ez a motívum-csoport (a vallást is beleértve!) a *tradicionális otthonosság-érzet*, „fészek-melegét” jelenti. Ugyanakkor számos kapcsolat fűzi a térben felette elhelyezkedő népesebb, kulturális töltésű csoporthoz, amely egyúttal mintha a tájékozódási horizont *kiszélesedését* is jelentené („család” és „szülőföld” után „anyanyelv” és „nemzet”). Ezek után a struktúra jobb térfelét *etnikai-kulturális* jellegűnek mondhatjuk, ahol a *kulturális elem* a domináns.

1. sz. ábra

„Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?”

A nemzeti identitástudat alkotóelemeinek tartalomelemzésén alapuló szerkezete romániai magyarok között – a sokdimenziós skálázás MINISSA-eljárása szerint.

Háromdimenziós megoldás (Erdély, 1998)

A társadalmi identitástudat szerkezetének bal felső szektorát pedig döntően *érzelmi* színezetűnek tapasztaljuk, ahol a „negatív” és a „pozitív érzések”, a „büszkeség” és a „ragaszkodás” mellett – mintegy a kulturális és az emocionális elemek közé ékelődve (illetve azokat némileg átfedve) – *etikai* jellegű – közties zónával találkozunk. Ez a zóna az identitást (jó esetben) jellemző „pozitív jellemvonásoktól” – a „szabadságon” (a kisebbségek egyenlő szabadságjogain) és a „feladat”-vállaláson át – az „át hagyományozásig” és az identitás „vállalásáig” terjed.

Az identitás szerkezetének bal alsó szektora szinte üres: a rendszerből leginkább a „közömbös” identitástípus „lóg ki”, amelynek képviselői úgy

tartják, hogy teljesen mindegy, hogy milyen nemzethez tartozunk, s amely ebből adódóan lényegében a *nemzettudat hiányával* jellemezhető. Az azonoságtudat szerkezetének többi elemével csak az ún. „természetes adottság” kategória köti össze, amely pusztán *beleszületés* dolgának tekinti a nemzeti hovatartozást, s amely – meglehetősen leegyszerűsítő és kidolgozatlan voltából adódóan – nem áll olyan távol a közömbösségtől, de egyszerűsége (és az identitás elutasításának hiánya) nagyon halványan a „család” és a „vállalás” motívumával is rokonítja.

Így talán nem járunk messze a valóságtól, ha ábránk *függőleges* tagozódásában – a közömbösségtől az aktív feladatvállalásig – az *identitás-vállalás mértékének dimenzióját* véljük felfedezni. A *vízszintes* tagolódás viszont, az egyéni érzésektől az etikai elemeken át a családi-vallási-kulturális közösségtalálás mozzanataig terjed, s ezáltal a vízszintes tengely dimenzióját talán épp annyira jellemezhetjük az *érzelmi és racionális*, mint az *individuális és a közösségi* pólusok elkülönülésével.

Nemzeti és vallási identitás

Felmérésünk központi témája – az identitástudat mellett – a vallásosság volt. Most e két fogalomnak a társadalmi gyakorlatban érvényesülő kapcsolatával szeretnék foglalkozni. Láthattuk, hogy a nemzeti önmeghatározás spontán megnyilatkozásaiban nem lebecsülendő szerepet kapott a vallás. Már ennek alapján is a vallási és nemzeti identitás között bizonyos mértékű együttjárás feltételezhető.¹⁹ A most megválaszolandó kérdés az, hogy konkrétan *milyen típusú vallásosság milyen nemzeti identitástípussal* (és fordítva) társul előszeretettel. Vagyis a már ismertetett identitás-kategóriák mellé a vallásosság különböző fajtáit és mértékét kifejező kategóriákat kell állítanunk, és figyelniük kell – ha van ilyen – kisebb-nagyobb kölcsönös megfeleléseiket.

A vallásosságnak – mint társadalmi magatartásformának – természetesen többféle dimenziója lehet: pl. az, ahogy a valláshoz való viszonyunkat önmagunk értelmezzük; továbbá az istenhit; a templombjárás, stb.²⁰ Elsőként

19 Legkülönbözőbb vallásokhoz (egyfelől) és változatos társadalmi (etnikai-nemzetiségi) csoportokhoz (másfelől) kötődő identitások között mutat ki lényegi (elméleti és empirikus) kapcsolatot a Hans Mol által szerkesztett kötet: *Identity and Religion. International, Cross-Cultural Approaches*. Ed. by H. Mol. London, 1978. Sage Publications Ltd.

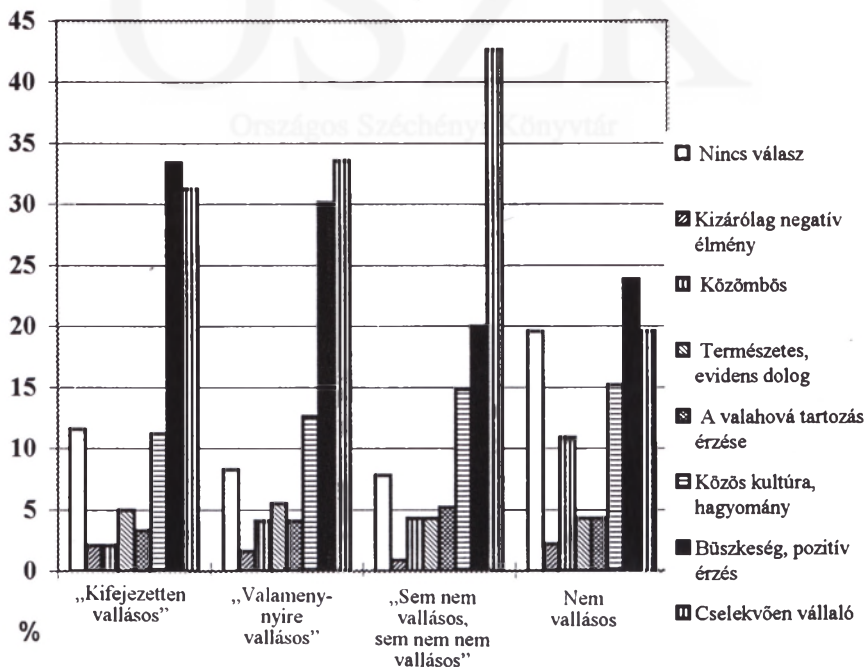
20 Ezeket a dimenziókat Tomka Miklós e kötet előző tanulmányában is részletesen ismerteti és elemzi.

foglalkozunk a vallásosság *önbesorolás* útján létrejött típusaival. Felmérésünkben ennek kétféle tipológiája is szerepelt, mindkettőt *Tomka Miklós* dolgozta ki. A 3. sz. táblázatban és a 2. az. ábrán a kettő közül azt használjuk, amelyik a vallásosság *mértékének* különböző fokozatait különíti el. Lát-ható, hogy akik önmagukat nem tekintik vallásosnak, meglehetősen passzívak voltak az identitásra vonatkozó kérdés esetében is: az átlagos mértéknél jóval magasabb arányban kerültek ki a választ, vagy sorolódtak a közömbös (3. sz.) kategóriába. Az érzelmes (7. sz.) identitás-típus súlya – ha nem is rohamosan – de nő a vallásosság mértékével, és az önmagukat „kifejezetten vallásosnak” tekintő válaszadóknak már egyharmadát teszi ki. Az identitását aktívan vállaló típus (8. sz.) a nem vallásosak között szerepel a legrosszabbul, legmagasabb arányát azonban nem a vallásos, hanem a bizonytalan világnézetű interjúalanyok körében éri el.

2. sz. ábra

Magyar nemzetiségű romániai állampolgárok nemzeti identitáskategóriái az (önbevallásos) vallásosság mértéke szerint

(Erdély, 1998)

3. sz. táblázat

„Mit jelent az Ön számára magyarnak lenni?”

Magyar nemzetiségű romániai állampolgárok identitás-kategóriái a vallásosság mértéke szerint.
Százalékos megoszlás (Erdély, 1998)

Sor-szám	Identitás-típusok	Kifejezetten vallásos	Valamennyire vallásos	Sem nem vallásos, sem nem vallásos	Nem vallásos*	Összesen
1.	Nincs (értelmezhető) válasz	11,6	8,3	7,8	19,6	9,8
2.	<i>Kizárólag negatív élmény:</i> hátrányos helyzet, nehézségek, szenvedés, nyomasztó élmények, elnyomás stb.	2,1	1,6	0,9	2,2	1,7
3.	<i>Közömbös:</i> „mindegy, mi vagyok”, „olyan, mint más néphez tartozni”, semmi különösét nem jelelt; „fontosabb embernek lenni”, esetenként a „vegyes” identitás	2,1	4,1	4,3	10,9	3,9
4.	<i>Természetes,</i> magától értetődő dolog; adottság, amibe <i>beleszülettünk</i> ; származás dolga: őseink is magyarok voltak	5,0	5,5	4,3	4,3	5,2

* A valamennyire és a kifejezetten nem vallásos kategóriákat - az alacsony elemszám miatt - össze kellett vonnunk.

(3. sz. táblázat folytatása)

5.	Tartozni valahová (egy közösséghez, nemzethez, néphez, szülőföldhöz, szűkebb környezethez, családhoz)	3,3	4,1	5,2	4,3	4,0
6.	Közös (anya)nyelv, kultúra, hagyomány, történelem, vallás, szokások, magyar iskolázás	11,2	12,6	14,8	15,2	12,9
7.	Büszkeség, ill. más pozitív érzés (öröm, boldogság, dicsőség, megtisztelő dolog, megnyugvás, „mindent” jelent); illetve pozitív jellemvonások (becsülettel, tisztességgel kell - magyarként - élni)	33,4	30,2	20,0	23,9	29,4
8.	(Nehézségek ellenére) vállalat, küzdelem, helytállás, feladat, a kisebbségi lét, hátrányos helyzet ellenére megőrizni, ápolni, megmaradni kell; a szabadságot, kisebbségi jogokat meg kell védeni ill. ki kell harcolni; az identitást át kell hagyományozni a következő generációkra	31,3	33,6	42,7	19,6	33,1
Összesen:		100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N=		242	507	115	46	924

Ha a másik tipológiát használjuk, amelyik a vallásosságnak nem annyira a mértékéről, hanem inkább a *milyenségéről* gyűjtött – ugyancsak önbesorolási módszerrel – információkat,²¹ akkor a kép annyiban gazdagodik, hogy a kulturális jellegű (6.) identitástípus a világnézetileg bizonytalanokhoz (keresőkhöz?) látszik legerősebben kötődni, és a „vallalásos” (8. sz.) identitás-kategória kis előnnyel inkább a vallásos válaszadókhoz kapcsolódik (az „egyháziasan” és „maga módján” vallásosoknak egyaránt egy-egyharmadához).

A kép még annyiban gazdagítható, hogy a 2. táblázat sokkal részletesebb (tartalomlemezéses) identitás-elemeinek arányszámait is megvizsgálhatjuk a vallásosság függvényében. A válaszhiány, az identitást illető közöny, és valamelyest a származásnak mint identifikáló elemnek a megemlítése (több ízben a világnézetileg bizonytalanokhoz csatlakozva) leginkább az önmagukat *nem-vallásosnak* tartók körére volt jellemző. Ugyanők viszont meglehetősen kerültek az anyanyelv, a pozitív jellemvonások és érzések, a „vallalás” és az „áthagyományozás” identitás-motívumok említését. *A magyar nemzeti identitás részének tekintett pozitív jellemvonások és a pozitív érzések említése együtt nőtt a vallásosság mértékével,*²² de az anyanyelv és más kulturális elemek (a szűkebb értelemben vett szellemi kultúra, a történelmi hagyományok stb.) változatlanul inkább a vallásosság és nem vallásosság mezsgyéjén elhelyezkedő kérdezettek identitásbeli sajátosságai közé tartoztak. A „vallalás” és „áthagyományozás” motívumainak viszonylag magas arányú említésében a vallásosok és a világnézetileg bizonytalanok osztoztak. (Ezek az említési arányok kétszeresen-ötszörösen múlták felül a nem vallásos kérdezettek megfelelő adatait.)

A vallásosság önbesoroló kategóriái tehát erős kapcsolatot mutatnak az identitástípusok milyenségével, és ez elsősorban a nem vallásos emberek nagyobb identitásbeli közömbösségében, és a vallásos világnézetűeknek az átlagosnál sokkal pozitívabb érzelmi hangoltságában, és csak kevésbé a tudatosabb – kulturális és „vallalásos” – identitásformák választásában mutatkozik meg. Ez utóbbi jelenség összefüggésben állhat azzal a ténnyel, hogy az elkötelezett vallásosság – ha nem is nagy különbséggel – de Erdélyben is elsősorban az alacsonyabb végzettségű és idősebb rétegekre jellemző.

-
- 21 A vallásos válaszadók az „egyház tanítása szerinti”, és a „maga módján” altípusok között választhattak. A középen álló bizonytalanokon kívül a nem vallásosoknak is két típusa különült el: egy közömbös-érdektelen, valamint egy meggyőződéses (ateista).
- 22 A „pozitív jellemvonások” említői (nem vallásos – bizonytalan – „kifejezetten vallásos” sorrendben) 0, 3 és 8%-ot képviseltek; a „pozitív érzelmek” identitástípusba sorolódott válaszadók pedig (ugyanebben a sorrendben) 16, 15 és 25%-ot értek el.

A vallásossági önértelmezés és az *istenhit* nem esik okvetlenül egybe. De ha identitástípusainkat az *istenhit* különböző fokozataival találkoztatjuk, kiderül, hogy a *nem* (vagy alig) *hívők* – a nem vallásosokhoz hasonlóan – meglehetősen közönnnyel viseltetnek a nemzeti identitás kérdése iránt. Az *istenhívők* (főleg a némi kételyekkel küzdő hívőkről van szó) azonban már nem annyira az „érzelmes” (7. sz.) identitás-kategóriához vonzódnak (mint főntebb az önmagukat vallásosnak mondók), hanem inkább az ún. „cselekvéses-vállalásos” (8. sz.) típushoz. Hasonló a helyzet azoknál is, akik – az egyik kérdésre válaszolva – azt állították, hogy volt az életükben olyan *fordulópont*, „amikor új és személyes kapcsolatba kerültek a vallással” (a megkérdezettek 36%-a nyilatkozott így!): körükben valamelyest magasabb volt (38%) a „vállalásos” identitás aránya, mint akiknek életében nem volt ilyen esemény (31%); ugyanakkor az „érzelmes” identitáskategória tekintében teljesen kiegyensúlyozott (30–31%) volt a szereplésük.

Az *imaélet* és az *istentiszteletek látogatásának* vizsgálata is rárimel előbbi tapasztalatainkra. A templomba soha nem járó és nem imádkozó rétegek (Erdélyben nincsenek sokan: az ottani felnőtt magyar népességnek mindössze 6-7%-át teszik ki) az identitás kérdésében lényegesen közömbösebbek az átlagnál; *a rendszeresen imádkozók, de különösen a rendszeres (hetenkénti) templomlátogatók pedig kitűnnek a nemzeti azonosságtudat pozitív beállítódású típusaiban.* (A templombajárás a „cselekvéses vállalásos” – 8. sz. – kategóriával mutat különösen erős összefüggést: az e típusba soroltak arányszáma a templomba soha nem járók 17%-os mutatójától az istentiszteletek hetenkénti látogatóinak 40%-os arányáig következetesen emelkedik.)

Vagyis a vallásosságnak azok a kitüntetett esetei, amelyek a szokásosnál (hitben, vallási élményben, vallásgyakorlásban) aktívabb, mélyebb és gazdagabb vallásosságot jelentenek, általában a nemzeti identitástudatnak is mélyebb, pozitívabb és aktívabb formáival járnak együtt. Nehéz lenne megállapítani, hogy az összefüggés két oldala közül melyik az ok, s melyik az okozat: inkább *egymás kölcsönös erősítéséről*, s egy *tradicionális értékrendbe való közös beágyazottságról* lehet szó.²³ A nemzet-

23 Az erdélyi nemzettudat és vallásosság kapcsolata a jelek szerint *mélyebb és gazdagabb* annál, hogy elemzése során megleghedhetnénk annak hangsúlyozásával, hogy itt a katolikus egyház olyan sérelmi beállítottságú *retorikájáról* van szó csupán, amely nem harmonizál az erdélyi magyar társadalom nemzeti identitástudatával – ahogy azt a csikszeredai „KAM”-műhely kuta-

tudat és vallásosság egymásrautaltságát minden bizonnyal az a tény is fokozza, hogy a többségi nemzet *más felekezethez* tartozik, mint a kisebbségi magyarság.²⁴

Szólnunk kell még az egyes (a magyar lakosságra jellemző) vallási felekezetek – konkrétan a katolikusok és a *reformátusok* – identitásbeli sajátosságairól. (A mintalelemszámok alacsony volta miatt sajnos az evangélikusok és unitáriusok, valamint más kisebb felekezetek válaszaiból nem olvasható ki megbízható eredmény.) Már korábbi vizsgálatunk során is, amikor a Kárpát-medence magyarságának körében a reformátusok nemzeti identitástudatát valamivel markánsabbnak találtuk a katolikusokénál, meg kellett állapítanunk, hogy ez a jelenség Erdélyben nem érvényesül.²⁵ Ott ugyanis a két legnagyobb felekezet képviselői egyaránt (és kb. egyforma mértékben) az erőteljesebb és pozitívabb identitástípusokat részesítették előnyben. Ezt a tapasztalatunkat mostani vizsgálatunk is megerősíti: **az erdélyi katolikusok és reformátusok nemzeti identitás-arculata erősen hasonló, legfeljebb csak árnyalatnyi vonásokban különbözik.**

Így a „család” és a „beleszületés” tematikus eleme mintha a reformátusoktól kapna egy kicsit nagyobb hangsúlyt, a „pozitív érzelmek” kategóriája pedig a katolikusoktól. A két felekezethez tartozó válaszadók a különböző identitástípusokban általában erősen hasonló arányt képeznek, és vállaltva képviselik a vála-

Országos Széchényi Könyvtár

tói állítják. (Ld.: *Biró A. Zoltán – Túrós Endre: Egyház – a társadalom szemszögéből. In: Változásban? Elemzések a romániai magyar társadalomról. Csíkszereda, 1995. Pro-Print Könyvkiadó, 121. p.*) Nem vitatható természetesen – ezt a vizsgált régióban élő kutatók jobban tudhatják – hogy Erdélyben az egyházi közbeszédben érvényesül bizonyos nemzeti retorika. Adataink alapján vitatható azonban, hogy ez a „szélesebb társadalom” ellenére történne (ld. fenti elemzéseinkben a vallásosság és a pozitív érzelmi beállítottságú identitástípus meglehetősen szoros és széleskörű kapcsolatát); s még inkább vitatható, hogy ez az ideológikusnak mondott retorika lenne a nemzeti és a vallási identitás erdélyi kapcsolódásának egyetlen említésre méltó eleme.

- 24 Korábbi vizsgálati eredményeink szerint ez a jelenség nemcsak Erdélyben, hanem minden olyan régióban kimutatható, ahol kisebbség és többség között fennáll a felekezeti különbözőség (Kárpátalja, Erdély, Vajdaság). Konkrétan arról van szó, hogy az ortodox többségű országokban a magyarok (akár katolikusok, akár protestánsok) vallási élete az átlagosnál nagyobb aktivitást mutat, minden bizonnyal azért, mert ezeken a területeken a vallásosság és a vallásgyakorlás különösen alkalmas a nemzeti sajátosságok kinyilvánítására, és az identitástudat megerősítésére. (Ld.: *Gereben Ferenc: i. m. Protestáns Szemle 1995/3. sz.*)

szokból lépten-nyomon kirajzolódó közös törekvést: az erdélyi magyarság azonosságtudatának megőrzését és ápolását.²⁶

Eddigi tapasztalatainkat összegezve azt mondhatjuk, hogy a **nemzeti és a vallási identitás társadalmi ismérvei az erdélyi (és általában a kisebbségi sorban élő) magyarság körében jelentősen átfedik, és ebből adódóan kölcsönösen erősítik egymást.** Ez a jelenlegi helyzet. A kérdés ezek után az, hogy a nemzettudat és a vallásosság formáinak a társadalmi és generációs változások (az e kötet előző tanulmányában Tomka Miklós által részletesen elemzett modernizációs jelenségek) hatására várhatóan bekövetkező elmozdulásai a jövőben a két fogalom egymáshoz való viszonyát milyen mértékben és hogyan módosítják. Erre a kérdésre a társadalomkutatóknak, és a társadalmi gyakorlat klerikus és világi szereplőinek közösen kell keresniök a választ.

Nemzeti önkép, múlt- és jövőkép

Az identitástudat fontos megjelenési formája a **nemzeti önkép**, amely arról vall, hogy egy nemzeti közösség hogyan vélekedik önmagáról. Korábban már említettük, hogy a kisebbségre nehezedő (társadalmi, politikai, gazdasági, kulturális stb.) nyomás következtében az identitástudat hajlamos az aktivizálódásra. Hasonlóképpen felerősödhetnek kisebbségi helyzetben a kollektív önkép és önértéktudat pozitív elemei is. Ez érvényes általában a határon túli, s azon belül az erdélyi magyarságra is: mintánk 46%-a – a tipikus magyar tulajdonságok említésekor – kizárólag jó tulajdonságokat nevezett meg. Úgy tűnik, az önképnek ez a pozitív beállítottsága valamelyest még erősödött is az utóbbi években,²⁷ a vegyes (jó és rossz tulajdonságokat egyaránt tartalmazó) válaszkategória (13%), és a csupa rossz tulajdonságot említők (6%) rovására. (A kérdezettek 16%-a vélekedett úgy, hogy *nincsenek* olyan tulajdonságok, amelyek a magyarokat általában véve jellemeznék,

26 Az erdélyi magyar felekezetek erős identitásbeli hasonlósága megkérdőjelezi a már említett „KAM”-műhely kutatóinak azt a vélekedését, amely szerint jelentős különbség van az erdélyi katolikus egyház és más egyházak magyarságideológiája között: mintha az előbbi retorikájával szemben az utóbbiak sokkal pragmatikusabbak lennének (ld.: *Biró A. Zoltán – Túrós Endre: u.o.*). Ezzel szemben úgy véljük, hogy ha az egyházak (értsd: papok, illetve lelkipásztorok) ennnyire különböző stílust képviselnének, ez nyilván az egyháztagok eltérő nemzettudatában is megmutatkozna. (Mint ahogy az – bizonyos mértékig – az anyaországban meg is mutatkozik.)

27 Ebben szerepe lehetett annak is, hogy míg a kilencvenes évek első felében *általában* a magyarok, 1998-ban kifejezetten az *erdélyi* magyarok tulajdonságaira kérdeztünk rá.

és további 19% vagy egyáltalán nem, vagy nem értékelhető módon válaszolt.)

Az egyértelműen *pozitív* önkép legkevesébe a (18-30 éves) fiatalokat és a nagyon alacsony (8 osztálynál kevesebb) végzettségűeket és azokat jellemezte, akik minden iskolájukat románul végezték; leginkább pedig a nyugdíjasok körében talákoztunk vele. Legmarkánsabb társadalmi arculattal a *vegyes* (jó és rossz tulajdonságokat egyaránt felvonultató) választípus rendelkezett: ennek aránya együtt nőtt az iskolai végzettség szintjével, fő társadalmi bázisát az értelmiség és a főiskolai-egyetemi tanulóifjúság, valamint a rendszeres könyv olvasók rétege jelentette, de a szórványban élők is hajlamosak voltak a pozitív és negatív tulajdonságokat egyaránt tartalmazó magyarsághépre. A *csak rossz* tulajdonságokból álló nemzetkép mintha leginkább a nem diplomás szellemi foglalkozásúak és a szaknunkások sajátja lenne. A magyarságot jellemző tulajdonságok tagadói, illetve akik *nem adtak* (értékelhető) választ, főképpen a fiatalok és a nagyon alacsony végzettségűek, valamint a végig románul iskoláztak és a könyvet nem olvasók közül kerültek ki. És azok közül, akik olyan településeken éltek, ahol a magyarok aránya 30 és 50% között volt.

Vagyis a nemzeti önkép fehér foltjai az iskolázottság és az olvasottság szintjének emelkedésével egyre inkább fogatkoznak, és egyúttal a nemzetképnek nem a pozitív jellege, hanem az egymásnak feszülő jó és rossz tulajdonságok dinamikus egyensúlya kap egyre nagyobb hangsúlyt. Ez azt jelenti, hogy **szociológiai értelemben legjobban az a magyarsághép-típus „vizsgálódik”, amelyik az önértéktudatot az önkritikával képes társítani.** Ugyanakkor fel kell figyelniünk arra is, hogy a (huszonéves) fiatalok – az identitástudat korábbi formációinak vizsgálati eredményeihez hasonlóan – az átlagosnál jóval kisebb érdeklődést tanúsítanak a magyarság önképe, és főképp annak pozitív oldala iránt.

A konkrétan megemlített tulajdonságok választéka és azok említési sorrendje – ld. 4. sz. táblázat – a korábbi vizsgálati eredményekhez²⁸ képest lényegében változatlan maradt: az újabb kérdezettek is elsősorban *szorgalmasnak, becsületesnek és magyarságukhoz ragaszkodónak tartják* magukat, és másfelől – már jóval kevésbé – *konoknak és széthúzóknak*. Annyit azért meg kell jegyeznünk, hogy a korábbiakhoz képest a negatív tulajdonságok hátrébb szorultak, ami egybeesik azzal a főtérbe megállapításunkkal, mely szerint az erdélyi magyarság önképe az utóbbi években valamelyest pozitívabbá vált. Ez a tény azonban nem okvetlenül jelenti az önkritikus hajlam

28 Gereben Ferenc: „Mi” és „ők”. A közép-európai magyarság képe önmagáról és a környező népekről = Új Horizont, 1999. 3. sz. 16. p.; Veres Valér: i. m. Regio, 1997. 3-4. sz. 32. p.

csökkenését: lehet, hogy csak arról van szó, hogy az erdélyi magyarok regionális önképe ennyivel pozitívabb általános magyarságképüknél (ld. a 27. sz. jegyzetet).

4. sz. táblázat

Milyen tulajdonságokkal jellemezhetőek az erdélyi magyarok?

Nyitott kérdésre adott válaszok az említések számával (Erdély, 1998)

Tulajdonságok	Említések száma
szorgalmas, dolgoz, törekvő	167
kitartó, szívós	111
becsületes, tisztességes, megbízható	104
erős magyarságtudata van, haza- és szülőföldszeretet	88
barátságos, segítőkész, vendégszerető	70
összetartó	54
büszke, öntudatos	41
makacs, konok	37
ragaszkodik hagyományaihoz, szokásaihoz	34
széthúzó	27
kulturált, okos, művelt	26
bátor, harcias, vakmerő	25
vallásos	17
türelmes, toleráns	11

Ami a nemzeti önkép és a vallásosság kapcsolatát illeti: az önkép hiánya (az a vélekedés, mely szerint nincsenek olyan tulajdonságok, amelyekkel az erdélyi magyarságot jellemezni lehetne) elsősorban azokra volt jellemző (23%-ukra), akik nem-vallásosnak mondták magukat. Ugyanők – a vallási-

lag bizonytalanokkal együtt – vezettek a negatív csoport-önkép kategóriájában is. A pozitív önkép képviselőinek aránya viszont, ha nem is jelentős mértékben, de együtt növekedett a vallásosság mértékének emelkedésével (a nem vallásos válaszadók 40%-áról a „kifejezetten vallásosok” 50%-ára). Vagyis az önmagukat elkötelezetten vallásosnak mondó emberek tendenciaszerűen pozitívabb színezetű nemzeti mi-tudattal rendelkeznek, mint azok, akik kevésbé vagy nem vallásosak. A *katolikusok és a reformátusok* nemzeti önképe között nem találtunk érdemi különbséget. (A reformátusok önképe talán egy árnyalattal pozitívabb volt.)

A múlthoz, a történelemhez való viszonyulás – főntebb láthattuk – az erdélyi magyarok nemzeti identitástudatának megkülönböztetetten fontos elemét képezte. Amikor a *nagyrabecsült*, pozitív hatású *történelmi személyiségek* iránt érdeklődtünk (a kérdés – a többi történelemre vonatkozó kérdéshez hasonlóan – nyitott volt), a mintához tartozók 55%-a *csak magyar* történelmi alakot, 4% *vegyesen* magyart és külföldit említett meg. (38%-uk viszont senkit!) A *pozitív események* esetében kevésbé érvényesült ez a hungarocentrikus gondolkodás: a kérdezettek 37%-a említett csak magyar, 19%-a *vegyesen magyar és nem magyar* példát. A nem válaszolók aránya itt is nagyon magas: 42%-os volt, a kizárólag nem magyar példák említőinek arányát pedig mindkét esetben elenyészőnek találtuk. A kilencvenes évek első feléhez képest²⁹ a vonatkozási személyek (és események) összetétele a magyar történelem felértékelődéséről tanúskodik, a külhoni történelmi példák említettsége erőteljesen megcsappant.³⁰

A kizárólag magyar (pozitív) történelmi személyiségek (és események) említési aktivitása az életkorral (és enyhébben az iskolázottság mértékével is) együtt növekszik, a nem válaszolóké viszont (ugyanebben az összefüggésben) erőteljesen csökken. Vagyis a *fiatal felnőttek* (főleg ha kevésbé iskolázottak) a történelemhez való kapcsolódásukban, az eszményképek és a történelmi példák nyilvántartásában és megőrzésében meglehetősen *passzívak*. A történelmi tudat legintellektuálisabb típusának az a változat mutatkozik, amelyben a *magyar és nem magyar* pozitív példák *együtt* fordulnak elő: ez a típus kötődik legerősebben a magasabb iskolázottsághoz, és az intenzív könyvolvasói magatartáshoz.

29 Gereben Ferenc: A történelmi tudat kisebbségi helyzetben = Valóság, 1997. 4. sz. 50. p.; Veres Valér: i. m. Regio, 1997. 3-4. sz. 49. p.

30 Ez a tény többek között azzal is magyarázható, hogy az 1991-1993-as vizsgálatok interjúalanyai között az értelmiség erősen túlréprezentált volt.

A pozitív történelmi személyiségek élmezőnye (ld. 5. sz. táblázat) (*Kossuth, Mátyás király, Szent István, Petőfi, Széchenyi István, Rákóczi, Bethlen Gábor*) erősen hasonlít a korábbi megfelelő listákhoz. Az egyetlen jelentősebb változást – nyilván a 150. évforduló hatásaként – az 1948/49-es forradalom és szabadságharc szereplőinek (Kossuthnak, Petőfinek) a korábbit meghaladó említésszáma jelentette. A kilencvenes évek első felében ugyanis a pozitív történelmi személyiségek névsorát Erdélyben – helyi jelentőséggel is bíró szimbolikus személyként – rendre Mátyás király vezette.)

A pozitív (nagyrabecsült) történelmi események listájának élén (ld. 5. sz. táblázat) nagy előnnyel az 1948/49-es forradalom és szabadságharc áll, ezt az 1956-os forradalom és az 1989-es fordulat követi. Tehát az a három – jelképeivel is egymásba fonódó – forradalmi esemény áll vezető helyen, amelyeket korábbi elemzéseink során a Kárpát-medencei magyarság „történelmi triptichonjaként” ismertünk meg.

A szabadság és a nemzet felmagasodásának vágyától átítatott forradalmi események mellett az erdélyi magyar társadalom a múltnak az alkotó-teremtő-építő attitűddel összekapcsolódó olyan eseményeit is számon tartja, mint a honfoglalás és az államalapítás. Ennek az építő attitűdnek a hangsúlyos jelenlétét bizonyítja, hogy képviselői a pozitív személyiségek élmezőnyében is szép számmal jelen vannak (Mátyás király, Szent István, Széchenyi, Bethlen Gábor stb.). A negatív események és személyiségek listáin pedig épp a két említett attitűdnek (a szabadságvágynak és az építő szellemiségnek) a negatív lenyomata: a rombolás szelleme (a nemzettest feldarabolása, a háborúk, a náci és bolsevik diktatúrák pusztítása, a szélsőséges nacionalizmus stb.) ütközik erős elutasításba. (A negatív személyiségek élmezőnyében egyébként Hitler – közép-európai „szokás” szerint – Erdélyben is jócskán megelőzi Sztálint.)

A vallásosság hiánya, illetve alacsony foka meglehetősen erős együttjárást mutat a történelem-kép fehér foltjaival, illetve a magyar történelmi példákat a nem magyar történelem személyiségeivel és eseményeivel helyettesítő (esetleg kiegészítő) gyakorlattal. A vallásosság mértékével a történelmi példák magyar jellege együtt erősödik, vagyis az önmagukat vallásosnak tartó emberek számára fontosabbnak tűnnek a történelmi múlt, s azon belül a magyar történelem tanulságai, mint a nem vallásosok számára.

5. sz. táblázat

Pozitív, illetve negatív történelmi személyiségek és események említése az erdélyi magyarok körében
(Erdély, 1998)

Nagyra értékelt pozitív személyiségek	Említések száma	Nagyra értékelt pozitív események	Említések száma	Ellenszenves, negatív személyiségek	Említések száma	Szégényletes, tragikus, negatív események	Említések száma
Kossuth Lajos	158	1848/49	294	Hitler	162	Trianon	187
Hunyadi Mátyás	124	1956-os forradalom	93	Ceausescu	124	(I. és II.) világháborúk	142
Szent István	89	1989-es fordulat	93	Sztálin	80	holocaust	67
Petőfi Sándor	74	Észak-Erdély 1940-es visszacsatolása	35	Funar	55	Mohács	43
Széchenyi István	65	kereszténység felvétele (államalapítás)	33	Iliescu	27	1990. márciusa (Marosvásár-hely)	33
II. Rákóczi Ferenc	59	honfoglalás	31	Vadim Tudor	23	1989-es „forradalom”	23
Bethlen Gábor	37	szabadságharcok, forradalmak (ált.)	21	Antonescu	20	jaltai szerződés	20
Tőkés László	33	a kommunizmus bukása (általában)	8	Avram Iancu	18	1848-as forradalom leverése („Aradi 13”)	19

(5. sz. táblázat folytatása)

Nagyra értékelt pozitív személyiségek	Említések száma	Nagyra értékelt pozitív események	Említések száma	Ellenszenves, negatív személyiségek	Említések száma	Szégyenletes, tragikus, negatív események	Említések száma
Antall József	19			Vlad Tepes	17	deportálások (általában)	13
Horthy Miklós	16			Rákosi Mátyás	15	1956 leverése	12
Márton Áron	16			Szálasi Ferenc	14	Hiroshima-Nagasaki	11
Nagy Imre	16			Nero	12	kommunizmus	11
				Horthy Miklós	11	inkvizíció	9
				Lenin	11		

Felekezeti téren itt sem találtunk jelentősebb különbséget. (Leszámítva azt, hogy a református válaszadók között valamelyest magasabb volt a történelmi kérdésekre nem válaszolók aránya.)

Az identitástudatnak (a történelmi tudat fenti elemzésekor már megtagasztalhattuk) létezhet időbeli dimenziója is. Ennek része – a múltról kialakított kép mellett – a **jövőkép** is. Ennek vizsgálata során 1998-ban az *Erdélyben élő magyarok*, a kilencvenes évek első felében viszont *általában* a magyarok várható jövőjére kérdeztünk rá. Így az adatok nem igazán hasonlíthatók össze – igaz, nem is nagyon különböznek egymástól. Biztató jelként azonban elmondható, hogy az optimista beállítódás (ez többnyire *mérsékelt bizakodást* jelent) az erdélyi magyarságon belül a *szolid többséget* (54 százalékot) jellemzi (főképp a középkorúakat és a magasabb iskolázottságúakat), és az erős borúlátás csak kevesek (7%.; főleg az alacsony végzettségűek és az idősek) sajátja.

Mérsékelt és erős *pesszimizmussal* (együtt: 33%) és a jövő megítélésében mutatókozó bizonytalansággal (13%) inkább a *nem-vallásos*, mint vallásos közegben talákoztunk, de **Erdélyben a vallásosság csak egy árnyalattal tudta megnövelni a jövőkép optimizmusát.** A vallás és a vallásosság tehát a jelek szerint elsősorban a nehézségek *elviseléséhez* nyújt belső támaszt, és csak kevésbé ahhoz a reményhez, hogy ezek a nehézségek belátható időn belül megszűnnek, illetve csökkennek. **A felekezeti megoszlás semmi különbséget nem tudott kimutatni katolikusok és reformátusok jövőképe között.**

KULTURÁLIS IDENTITÁS

Anyanyelv és hétköznapi nyelvhasználat

A megkérdezettek 98 százaléka egyértelműen a magyar nyelvet mondta anyanyelvének, a fennmaradó kis hányad magyar-román kettős anyanyelvűségről, illetve (mindössze 0,5%) más – német – anyanyelvről adott (egyéb-ként magyar nyelven) számot. A házaspár interjúalanyok egytizede élt magyar-román *vegyes házasságban*: ez az összes (felnőtt) megkérdezett 4-5 százalé-

kát tette ki.³¹ A vegyes házasságok elég jelentős arányban jönnek létre a román nyelvű (és a magasabb végzettséget célzó) iskolázás talaján, és viszonylag magas arányban járnak együtt identitásbeli közömbösséggel.

Adataink szerint az erdélyi magyar felnőtt népesség 55 százaléka végezte iskolai tanulmányait végig (vagyis minden iskolatípust és minden osztályt) anyanyelvén. (Valamivel kisebb hányada, mint amennyien – interjúalanyaink közül – lakóhelyükön létszámbeli fölényben élnek.) A kérdezettek egyhuszada tanult – ugyancsak végig – a többségi nép nyelvén, vagyis románul. Ehhez hozzá kell tenni, hogy az anyanyelvi iskolázottság esélye a végzettség szintjének növekedésével egyre fogvatkozik: a 8 vagy annál kevesebb osztályt végzetteknek csaknem háromnegyede tanult végig magyar nyelven, a (legfeljebb) érettségizetteknek már csak fele, a felsőfokú diplomával rendelkezőknek pedig csak a szűk egyharmada. Bár a kilencvenes évek első feléhez képest valamelyest emelkedett az anyanyelven diplomázók aránya, nyilvánvaló most is, hogy értelmiségivé főleg csak a többségi nép nyelvén válhatnak a magyar kisebbség tagjai.

A hétköznapi nyelvhasználat különböző színtereinek (család, baráti kör, munkahely, üzlet, hivatalok) nyelvválasztási szokásairól (a régiók bontásában) a 6. sz. táblázat tájékoztat. Az „összesen” oszlopok adataiból kiderül, hogy a kisebbségi polgár számára csak a család és a baráti kör jelenti azt a közeget, ahol túlnyomórészt anyanyelvén kommunikálhat. A munkahelyeknek már csak mintegy felerészében lehetséges ez; a vásárlási helyszíneknek (üzlet, piac) pedig csak bő 40%-ában. (A kiegyensúlyozott kétnyelvűség ez utóbbi helyszíneken fordul elő legtöbbször.) A hivatalok és hatósági helyszínek legtöbbször használt nyelve a román, itt a kisebbségi anyanyelv háttérbe szorul.

Az említett helyszínek nyelvválasztási adatai alapján egy összesített mutatót készítettünk, amellyel a kétnyelvűség anyanyelv-domináns eseteitől a többségi nyelv uralmi helyzetéig terjedő skálán igyekeztünk elhelyezni a kisebbségi nyelvhasználat különböző tipikus szituációit. Tapasztalatunk szerint az erdélyi (felnőtt) magyarság egvőtödének nyelvhasználata erős anyanyelvi dominanciával jellemezhető, ami azt jelenti, hogy hétköznapi élet minden

31 Itt is fel kell hívnunk a figyelmet (mint ahogy az 5. sz. jegyzetben is tettük), hogy a vegyes házasságban élők, a magyar anyanyelvűktől és identitásuktól eltávolodók aránya – kérdezéstechnikai okokból – a valóságban nagyobb lehet.

6. sz. táblázat

A nyelvhasználat a hétköznapi élet különböző szinterein – az egyes régiók bontásában*

Magyar nemzetiségű romániai állampolgárok százalékos megoszlása nyelvhasználati szintenként (Erdély, 1998)

A használt nyelvek aránya	Család					Baráti kör				
	P-M	K-E	D-E	Szf	Σ	P-M	K-E	D-E	Szf	Σ
Főleg magyar	96,2	94,1	93,1	99,7	96,3	79,2	78,0	66,4	97,8	83,4
Egyforma mértékben magyar és román	2,8	4,2	2,3	-	2,2	17,9	19,2	26,7	1,9	14,1
Főleg román	0,5	1,0	3,8	-	0,9	2,4	1,0	6,1	-	1,7
Nem választott	0,5	0,7	0,8	0,3	0,6	0,5	1,8	0,8	0,3	0,8
Összesen	100	100	10	100	100	100	10	100	100	100
N =	212	286	131	320	949	212	286	131	320	949

* A régiók rövidítésének feloldása: P-M: Partium és Máramaros; K-E: Közép-Erdély; D-E: Dél-Erdély; Szf: Székelyföld. (Σ= Összesen)

A használt nyelvek aránya	Munkahely**					Üzlet, piac					Hivatal, hatóság				
	P-M	K-E	D-E	Szf	Σ	P-M	K-E	D-E	Szf	Σ	P-M	K-E	D-E	Szf	Σ
Főleg magyar	53,8	28,3	25,2	80,6	51,2	34,4	23,1	3,8	84,4	43,6	15,6	10,1	3,1	49,4	23,6
Egyforma mértékben	27,8	29,0	26,0	12,2	22,7	48,1	46,2	19,8	15,3	32,6	29,7	13,6	5,3	39,1	24,7
magyar és román															
Főleg román	10,8	25,2	32,8	1,9	15,2	17,5	29,0	76,3	0,3	23,3	54,7	71,0	91,6	11,2	50,0
Nem válaszolt	7,6	17,5	16,0	5,3	10,9	–	1,7	0,1	–	0,5	–	5,3	–	0,3	1,5
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
N =	212	286	131	320	949	212	286	131	320	949	212	286	320	320	949

** A nem válaszolók viszonylag magas aránya azzal magyarázható, hogy a jelenleg munkahely nélküli (nyugdíjas, unkanélküli, háziasszony stb.) interjúalanyok egy része legutóbbi munkahelye alapján, más része viszont egyáltalán nem nyilatkozott.

fontosabb színterén többnyire anyanyelvén tud kommunikálni. (Ez leginkább az idősebb, alacsonyabb végzettségű, kisebb – főleg magyar lakta – településeken élő, önmagukat erősen vallásosnak mondó válaszadókra volt jellemző.) Viszont egytizednyi volt az aránya azoknak, akik csak úgy tudnak boldogulni, ha többnyire (az 5 helyszínből legalább háromban) főleg a román nyelvet használják. (Ők az átlagosnál fiatalabbak és iskolázottabbak, tipikus módon nagyvárosi szórványban élnek, s vagy nagyon, vagy egyáltalán nem tartják magukat vallásosnak.) Vagyis *a modernizációs folyamatok* (urbanizáció, hosszabb ideig tartó iskolázás stb.) – legalábbis egyelőre – *a többségi nyelv használatának látszanak kedvezni*, azáltal, hogy háttérbe szorítják az anyanyelvet, és bizonyos mértékig (legalábbis az urbanizáció esetében) a hozzá kötődő identitást.

Tájéegységenként természetesen erősen változik a nyelvhasználati típusok aránya, ahogy azt a 6. sz. táblázat regionális adatai is szemléltetik: Székelyföldön az anyanyelvi dominancia a jellemző, Dél-Erdélyben pedig (a családi és baráti kört leszámítva) a román nyelv túlsúlya. A Partiumban és Közép-Erdélyben pedig (összesített mutatónkat alkalmazva) a vegyes nyelvhasználat, vagyis a viszonylag kiegyensúlyozott kétnyelvűséggel találkozunk leginkább.

A könyvolvasás mértéke

A továbbiakban a művelődési szokások szimbólum-értékű tevékenységével, a *könyvolvasással* foglalkozunk. Néhány évvel ezelőtt – a könyvolvasási adatok több ország magyarságára kiterjedő összehasonlító elemzése nyomán – Erdélyt a magyar nyelvű olvasáskultúra fellegvárának tartottuk.³² Ma nem rendelkezünk több ország magyarságára kiterjedő friss adatokkal, így az 1998-as erdélyi olvasási szokásokat valamivel régebbi önmagukkal tudjuk csak összehasonlítani – valamint Magyarország 1996-os mutatóival.³³ Ebből a szembesítésből az valószínűsíthető, hogy *a kilencvenes években Erdélyben is csökkent valamelyest az olvasási kedv*. A megnövekedett anyanyelvi tele-

32 Gereben Ferenc: Az olvasáskultúra és az identitástudat kapcsolata = Új Pedagógiai Szemle, 1997. 10. sz.

33 Ezt az összevetést már másutt elvégeztük, de – tágasabb összefüggésrendszerbe helyezve – visszatérünk a legfontosabbnak tartott megállapításokra. Ld.: Gereben Ferenc: Az erdélyi magyar olvasáskultúra közelmúltja és jelene. (A felnőtt lakosság körében végzett reprezentatív felmérés eredményeiből) = Fordulópont, 1999/2-3. sz.

víziózási lehetőségek is (és itt most nem a Duna Televízióra gondolok első-sorban, hanem a többi műholdról sugárzott – kereskedelmi – csatornára³⁴) valószínűleg megtették a maguk hatását, de az olvasási kedv megcsappanásához – mint annak idején Magyarországon – nyilván más okok is hozzájárultak (pl. az értékrend és az életmód változásai). A könyvolvasás Erdélyben mért *gyakorisági* mutatói jelenleg – ld. 7. sz. táblázatot – nagyon hasonlítanak a magyarországiakhoz: a 31 százaléknyi könyvet nem olvasó ugyan valamivel jobb adatnak számít, mint a megfelelő (a 14 éven felüli népességről 18 éven felülire átszámított) magyarországi kb. 35-36 %-os arányszám, de Erdélyben az anyaországinál kissé alacsonyabbnak tűnik az olvasás gyakorisági szintje.

Ami a könyvolvasás társadalmi rétegekhez kötött vonásait illeti, az erdélyi adatok nem hoznak meglepetést: általában a már – határon innenről és túlról – jól ismert tendenciák³⁵ érvényesülnek. Így a *nők* érzékelhetően szorgalmasabb könyvolvasóknak bizonyultak Erdélyben is: *többen és többet olvasnak a férfiaknál*. A *fiatal* (18-30 év közötti) *felnőttek* ugyancsak *átlag feletti arányban* minősültek könyvolvasónak, és vezettek a rendszeres olvasók között is. Az *iskolai végzettség* rendre az olvasás legfőbb társadalmi befolyásoló tényezőjének mutatkozik – ez Erdélyben is így van.

A 8 osztálynál kevesebbet végzettek 58%-a nem olvas, és ez az arány – a végzettségi szint emelkedésével – fokozatosan csökken a diplomások 2%-áig. Míg az utóbbiaknak 35%-a nevezhető rendszeres könyvolvasónak, addig az alacsony végzettségűeknek csak 4%-a.

A *társadalmi munkamegosztásban betöltött hely* is fontos tényező: a fizikai foglalkozásúak és az inaktívak (nyugdíjasok, háziasszonyok) között találjuk a legtöbb nem vagy ritka olvasót, a gyakoribb olvasók pedig az értelmiségiek és a (18 éves vagy idősebb) tanulók között érik el a legmagasabb arányszámokat. A nem diplomás szellemi dolgozók a két szélső tábor között helyezkednek el.

34 Az erdélyi magyarság körében – 1997-es adatok szerint – a Duna Televízió a leggyakrabban nézett adó: 27%-uk nézi naponta több óra hosszát. (Soha nem szokta nézni: 29%.) Az egyes csatornák népszerűségéről, a Duna Televízió közönségének összetételéről ld.: *Magyari Tivadar – Veres Valér: A Duna Televízió erdélyi közönsége*. Bp. 1998. Hungária Televízió Közalapítvány. (Idézett adatok: 12-13. p.)

35 Ezek magyarországi érvényesülését részletesen bemutatja és elemzi: *Gereben F.: Könyv, könyvtár, közönség*. I. m. 37. és köv. oldalak.

7. sz. táblázat

A könyv olvasás gyakorisága Erdély magyar lakossága körében és Magyarországon
(százalékos megoszlás)

Gyakorisági fokozatok	Erdély (18 éven felüli népesség) 1998	Magyarország* (14 éven felüli népesség) 1996
Nem olvas	31	33
Nagyon ritkán (évente 1-3 kötet)	28	22
Időnként (évente 4-11 kötet)	25	28
Rendszeresen (évente legalább 12 könyvet) olvas	16	17
Összesen:	100	100

* Forrás: az MTA 1996-os felmérése alapján átszámított adatok: Gereben F.: Könyv, könyvtár, közönség. A magyar társadalom olvasáskultúrája olvasás- és könyvtárszociológiai adatok tükrében. Bp. 1998. OSzK, 34. p.

Korábban – sajátos kisebbségi jelenségeként – széleskörűen azt tapasztaltuk, hogy azokon a határokon túli településeken, ahol a *magyarság részaránya* alacsony (30% alatt van), valamivel nagyobb az olvasási hajlandóság, mint a tömbmagyar településeken. E tendencia nyomaival mostani erdélyi felmérésünk is találkozott: a közepes gyakoriságú („időnkénti”) olvasók a magyarok 10% alatti részarányát jelentő kategóriában, a rendszeres olvasók pedig a 11-30%-os kategóriában érték el a legmagasabb arányt, míg a nagyon ritka olvasók az 51-90%-os, a nem olvasók pedig a 70% feletti sávban kaptak vezető szerepet. A jelenség okaként csak korábbi feltevéseinket tudjuk megismételni: a szórványszerű kisebbségben élők a kulturális javakhoz, ezen belül az olvasáskultúrához fűződő szálaik erősítésével pótolják identitásuk megélésének hétköznapi nehézségeit, vagyis *fokozott olvasási aktivitással válaszolnak egy másik nyelvvel, másik kultúrával való találkozás mindennapos kihívásaira.*

A *tannyelv* milyensége és az olvasáshoz fűződő kapcsolatok erőssége között – a kilencvenes évek első felében és most is – beszédes kapcsolat mutatkozott: a végig román nyelven tanuló magyarok (bármilyen nyelven történő) könyvolvasási gyakorisága *elmarad* az átlagostól, és főleg a „vegyes” (magyarul és románul iskolázott kérdezettek) kategóriájától. Ez utóbbiak olvasási teljesítményét pedig a jellegzetes módon ide sorolódó értelmiségiek javítják fel. Vagyis az *anyanyelv*től való (kényszerű vagy önkéntes) elpártolás nem kedvez a kulturális aktivitásnak.

Olvasói nyelvválasztás

Az erdélyi magyarok (mint általában Közép-Európa kisebbségei) *Péntek János* találó elnevezésével „kényszerkétnyelvűségben”³⁶ élnek. Felmerül a kérdés, hogy olvasmányaik vajon milyen mértékben kerülnek a kétnyelvűség hatása alá. Ami az erdélyi magyar olvasótáborot illeti, ennek 77%-a éves olvasmányanyagának (a felmérést megelőző egy év olvasmányairól van szó) túlnyomó többsége (teljes egésze, vagy legalább 90%-a) *magyar nyelvű* könyv volt. Az olvasók további egytizedének éves olvasmányai abszolút többségben (51-90%-ban) szintén *anyanyelvűek* voltak, és az olvasóknak csak 7%-a olvasott kevesebb magyar, mint más nyelvű (főleg román) könyvet. Tehát az *erdélyi magyar könyvolvasók túlnyomó többsége (88%-a) nagyjából anyanyelvű olvasmányt szokott választani magának*. És ezek az adatok meglehetősen stabilnak tűnnek: a kilencvenes évek első felében pontosan a fentiekkel megegyező arányszámokat mértük. Más országokhoz viszonyítva pedig úgy tűnik, hogy a határon túli magyarság különböző régiói közül a *kárpátaljaiak és az erdélyiek ragaszkodnak leginkább az anyanyelvű olvasmányokhoz*. (Legkevesbé pedig a szlovéniai, horvátországi, valamint az ausztriai /emigráns/ magyarok.)

Az olvasmányok nyelvi összetétele leginkább a diplomások és a szóróvándorlók körében tolódik el a többségi nyelv felé, míg az iskolázottság többi fokozatain, valamint a tömbmagyar vidékeken az olvasmányok erősen anyanyelvdomináns összetételűek. Szimbolikus értékű a 90 százalékok monotóniájáról tanúskodó adatsor: *ahol a magyarok aránya meghaladja a la-*

36 A kifejezés indoka, hogy a kétnyelvűség kisebbség és többség viszonyában az adott esetben nem kölcsönös, hanem egyoldalú, aszimmetrikus, oktrojált jelenség. Ld. bővebben: *Péntek János*: Szociolingvisztikai dilemmák = *Korunk*, 1996. 9. sz. 36. p.

kosság 90%-át, az olvasók kilenczede az éves olvasmányanyag több mint 90%-át magyar nyelven olvassa. Ami viszont a szórványt illeti, bár (mint láthattuk) valamivel több könyvet olvasnak az átlagosnál, de ennek a könyvanyagnak kisebb hányada anyanyelvű, mint a tömbmagyar vidékeken. Ezek után nem lehet meglepő, hogy a legtöbb magyar nyelvű olvasmánnyal Székelyföldön, legkevesebbel pedig Dél-Erdélyben (és Bánátban) találkoztunk.

A nyelvhasználat különböző területei és a nyelvválasztási szokások – meglehetősen logikusan – erősen összefüggnek egymással. Az olvasmányok elsősorban azok körében magyar nyelvűek, akik a tanulmányaikat is (végig) anyanyelvükön végezték, és a hétköznapi életben is magyardomináns két-nyelvűségben élnek. A „vegyes” tannyelv a magyar olvasmányok szolid (51-90%-os) többségét vonzza, a végig román nyelven végzett tanulmányok pedig tendenciaszerűen az olvasmányok románnyelvű voltával járnak együtt, s ugyanerre ösztönöz a többségi nyelvnek a hétköznapi életben való domináns használata is. Vagyis a *kódváltás* folyamata tipikus módon *egyszerre több nyelvhasználati síkon*, egymást erősítve zajlik.³⁷ Mindez azonban természetesen nem jelenti azt, hogy a nem anyanyelvi olvasmányok megjelenése az olvasmányszerkezetben okvetlenül az anyanyelv elhagyásához vezet. Egy ezzel épp ellentétes tendencia létezésére utal az a tény, hogy épp a román nyelven (is) olvasó értelmiségi rétegnél tapasztaltuk főntebb a nemzeti identitás legtudatosabb, legdifferenciáltabb formáit.

Az olvasáskultúra alapmutatói: a könyvolvasás gyakorisága és az olvasói ízlés (ez utóbbival később részletesebben is foglalkozunk) ugyancsak kapcsolatot tartanak az olvasmányok nyelvének megválasztásával. Mégpedig olyanformán, hogy a rendszeres, és a modern értékcs irodalmat, valamint az ismeretközlő könyveket preferáló olvasók (főleg értelmiségiekből álló) nem nagy számú csapata az átlagosnál nagyobb arányban szoktak román könyveket olvasni. Az olvasmányok között mért elsőprő (90%-nál magasabb) anyanyelvi dominancia a közepesen és ritkán olvasók; valamint a romantikus és a bestseller jellegű szórakoztató irodalom kedvelői körében fordult elő leginkább. (A klasszikus /realista/ irodalom hívei körében a nyelvválasztási arányok az átlagos értékekhez hasonlítanak.) Tehát *az olvasáskultúra színvonalát az olvasmányok többnyelvűsége kedvezően befolyásolhatja*. Feltehetőleg – a nyitottság-értékek termékenyítő jelenlétén túlmenően – azért, mert az ol-

37 A kétnyelvűség és a kódváltás gazdag problematikájának és irodalmának friss összefoglalását ld.: *Bartha Csilla: A kétnyelvűség alapkérdései*. Bp. 1999. Nemzeti Tankönyvkiadó

vasói elit sem nyakló nélkül él az idegennyelvűség lehetőségével: a rendszeres olvasóknak is csupán 13%-a olvas több nem magyar, mint magyar könyvet, és a „modern” ízlésűek körében sem az anyanyelvi olvasmányok mellőzése, hanem csak szolidabb (51-90%-os) dominanciája a tipikus. Vagyis az olvasáskultúrára nem a végletes nyelvhasználati formák hatnak kedvezően, hanem az *anyanyelvdomináns*, de a más (itt többnyire a román) *nyelvek által közvetített szakmai és kulturális értékekre is nyitott* beállítódás.

Olvasmányszerkezet

Azoktól az interjúalanyoktól, akik – ha ritkán is – de szoktak könyvet olvasni, megkérdeztük, hogy melyik volt az a könyv, amelyet *a felmérés idején*, vagy *legutóbb* olvastak. A 8. táblázat ezeknek az olvasmányoknak az élmezőnyét mutatja be, élen a Bibliával és a magyar klasszikusokkal (Petőfi, Jókai, Gárdonyi, Mikszáth, Móricz). A sor a közelmúlt és a jelen veretes erdélyi szerzőinek (Tamási, Wass Albert, Sütő András stb.) műveivel, valamint néhány bestseller jellegű regénnyel folytatódik.

8. sz. táblázat

A „jelenleg”, illetve legutóbb olvasott könyvek listájának élmezőnye Erdélyben,

egy reprezentatív magyar felnőtt minta könyvolvasói körében, 1998 júniusában

Szerző és cím	Említések száma (N=659)
Biblia	17
Petőfi: Összes költeményei	7
Jókai: A kőszívű ember fiai	6
Jókai: A fekete gyémántok	6
Dallos S.: Az aranyecset	5
Gárdonyi: Egri csillagok	5
Jókai: Az arany ember	5
Mikszáth: Fekete város	5

(8. sz. táblázat folytatása)

Szilvia-sorozat	5
Jókai: Rab Ráby	4
Sütő A.: Anyám könnyű álmot ígér	4
Tamási Á.: Ábel	4
Wass A.: Adjátok vissza a hegyeim!	4
Wass A.: Farkasverem	4
Domokos Géza: Esély	3
Jókai: Szegény gazdagok	3
Magyarország története	3
Merle, R.: Állati elmék	3
Mitchell, M.: Elfújta a szél	3
Móricz: Boldog ember	3
Müller Péter: Kígyó és kereszt	3
Wass A.: Kard és kasza	3

A 9. sz. táblázat ezeknek az olvasmányoknak a legnépszerűbb *szerezőit* gyűjtötte listába, és az erdélyi névsor mellé odaállít egy közelmúltból származó magyarországit is. A különbség – talán mondhatjuk így – mellbevágó: az *erdélyi* olvasók legnépszerűbb (kurrens) írói (akik mögött „jelen idejű” olvasmányanyag áll) szinte valamennyien a távolabbi és közelebbi múlt, illetve a jelen *klasszikus* igényű (magyar) írói, alig van köztük egy-két bestseller-, illetve lektúr-szerző. Az erdélyi névsor további fontos vonása, hogy az össznemzeti klasszikusok mellett jelentős figyelmet fordít az *erdélyi irodalom* jeles képviselőire is (Sütő, Tamási, Wass). A *magyarországi* lista ennek pontosan az ellenkezője: szinte kizárólag *bestseller-szerzőkből* áll, és nagytóval kell keresni köztük a komoly esztétikai értékkel rendelkező művek íróit. Határon innen és túl az olvasásgyakorisági mutató hasonló értékeket mutattak, de az *olvasói érdeklődés irányultságában lényegi különbség van Er-*

dély és Magyarország között. Ezt a különbséget már a kilencvenes évek első felében is észleltük, és ez – úgy tűnik – azóta sem csökkent.

9. sz. táblázat

A „jelenleg”, illetve legutóbb olvasott könyvek legnépszerűbb szerzői Erdélyben és Magyarországon, reprezentatív magyar felnőtt minták könyv olvasói körében

Erdély, 1998 június		Magyarország, 1996 június*	
Szerző	Említések száma (N=659)	Szerző	Említések száma (N=1350)
Jókai M.	38	Lőrincz L. L.	52
Wass A.	19	Cook, R.	42
(Biblia)	17	King, S.	35
Mikszáth K.	12	Steel, D.	31
Móricz Zs.	12	Rejtő J.	24
Gárdonyi G.	11	Mitchell, M.	20
Rejtő J.	9	Moldova Gy.	19
Petőfi S.	8	(Biblia)	17
Steel, D.	7	Jókai M.	17
Sütő A.	7	Merle, R.	15
Dallos S.	5	Fable, V.	14
Tamási Á.	6	Follett, K.	14
Dumas, A.	4	Marsh, E.	13
Fable, V.	4	Berkesi A.	12
Müller P.	4	Christie, A.	12
Németh L.	4	Szilvási L.	12
Nyíró J.	4		

* Forrás: Nagy Attila: Modernizáció, globalizáció, amerikanizáció? = Könyvtári Figyelő, 1997. 3. sz. 481-482. p. Ezen a listán egyébként csak a „jelenleg” olvasott könyvek szerzői szerepelnek.

De hogy ne csak a hosszú listák *élre került* nevei és címei – vagyis a jég-hegy csúcsa – alapján vonjuk le következtetéseinket, vizsgáljuk meg a *teljes* olvasmányanyag szerkezetét, különböző szempontokból. Az olvasmányok stílusa, illetve témája tekintetében (ld. 10. sz. táblázatot) szintén nagyok a szerkezeti különbségek: Erdélyben a legutóbbi könyvolvasmányoknak csaknem egyötöde, Magyarországon csak tizenötöd része (!) tekinthető XIX. századi (vagy régebbi) romantikus vagy realista klasszikus alkotásnak. A könynyedebb szórakoztató művek aránya Erdélyben 16, Magyarországon 42 százalék volt, és ez jóval több, mint kétszeres különbség.

10. sz. táblázat

A legutóbbi olvasmányok összetétele a művek stílusa-jellege szerint Erdélyben és Magyarországon

Az olvasmányok stílusa, jellege	A felnőtt magyar olvasók százalékban	
	Erdély (1998)	Magyar- ország (1996)*
Romantikus	9	2
Klasszikus realista (XIX. sz-i és korábbi)	10	5
XX. sz-i realista	34	16
Modern (esztétikailag értékes)	2	3
Szórakoztató irodalom (krimi, kalandregény, bestseller)	16	42
Non fiction (ismeretközlő)	29	32
Összesen	100	100
N=	549	1350

* Forrás: Nagy Attila: i. m. Könyvtári Figyelő, 1997. 3. sz. 480. p.

Az erdélyi felmérés keresztábláiból az is kiolvasható, hogy a *klasszikus irodalom* legnagyobb arányban a legfeljebb alapiskolát végzetek körében népszerű, de a XX. századi realista szépirodalom az érettségizettektől is átlag feletti emli-

tést kapott. Továbbá úgy tűnik, hogy a kisebbségi helyzet (a magyarság adott településen mért 30-50%-os aránya) szintén kedvez a régebbi klasszikusok kiválasztásának, ugyanígy a ritkább olvasási alkalmak is valamelyest a romantikus és XIX. századi realista klasszikusok választását látszanak elősegíteni. A régebbi klasszikusok elkötelezett hívei elsősorban azok közül kerülnek ki, akik túlnyomó többségben magyar könyveket szoktak olvasni. A *szórakoztató* irodalom (krimi, kalandregény, bestsellerek) elsősorban az alapiskola után legfeljebb szakiskolát végzettek, valamint a ritkán olvasók körében volt népszerű. A lektürok kedvelői láthatólag nem ragaszkodnak annyira a magyar nyelvű könyvekhez, mint a klasszikus irodalom olvasói. Az *ismeretközlő* (non fiction) irodalmat elsősorban a magasabb végzettségű, főleg a diplomás olvasók preferálták, és (ebből is adódóan) a rendszeres olvasók. Ez az olvasmánytípus kötődik legkevésbé az anyanyelvhez.

A 11. sz. táblázat az olvasmányanyagot aszerint tagolja, hogy *milyen korszakban* íródtak a művek. A táblázat beszédesen vall arról, hogy *a magyarországi olvasmányanyag sokkal újkeletűbb*: csaknem kétharmada a legutóbbi néhány évben íródott. Az erdélyi olvasmányoknak csak egyharmada keletkezett 1980 után, viszont lényegesen több e század előtt írt könyvet találunk köztük, mint a hazai olvasmányok között. Mindez összefügg azzal, amit már a 10. sz. táblázat is tanúsított: az erdélyi olvasmányanyag hagyományörzőbb, előnyben részesíti a klasszikusokat.

11. sz. táblázat

A legutóbbi olvasmányok összetétele a művek keletkezési ideje szerint Erdélyben és Magyarországon

A művek keletkezési ideje	A felnőtt magyar könyvolvasók százalékában	
	Erdély (1998)	Magyarország (1996)*
Az ókortól a XIX. sz. végéig	19	6
1900-1980	47	31
1981-től a felmérések időpontjáig	33	62
Nem megállapítható	1	1
Összesen	100	100

* Forrás: Nagy Attila: i. m. Könyvtári Figyelő, 1997. 3. sz. 480. p.

A kilencvenes évek első felében a múlt-, illetve jelenorientált olvasói szemlélet rétegspecifikus vonásai meglehetősen elmosódottak voltak. 1998-ra a kép kitisztult, és – újkeletű modernizációs jelenségként – a magyarországihoz hasonló tendencia jelentkezett: az iskolázottsági szint és az olvasásgyakoriság növekedésével a régi keletkezési olvasmányok részaránya csökkent, az újabban íródott könyvek aránya viszont emelkedett. (A „rég” és az „új” irodalom közötti korszakhatár, amely megváltoztatja az adott olvasmányanyag rétegháttérét, az iskolai végzettség esetében a XX. sz. közepén,³⁸ az olvasásgyakoriság vonatkozásában pedig 1980-ban húzódott.) Az a néhány éve még jól észlelhető tendencia, hogy a szórvány-helyzet felé haladva a régebbi, a tömbmagyar szituációhoz közelítve az újkeletű olvasmányok lesznek egyre népszerűbbek, többé-kevésbbé ma is érvényes, de mára mintha (főleg a mai keletkezésű olvasmányoknak a szórványokra való intenzívebb beszivárgása következtében) veszített volna meggyőző erejéből. (A tendencia háttérében meghúzódó okként a szórványok továbbra is létező könyvellátási hiányosságait, és a kisebbségi helyzet tradíciókat felértékelő gesztusát egyaránt feltételezhetjük.)

A 12. sz. táblázat végül a művek *szerzőinek nemzetisége* szerint differenciálja a legutóbbi olvasmányok szerkezetét. Erdély és Magyarország között két ponton érzékelhető tetemes különbség: **a magyar szerzők művei lényegesen nagyobb arányt képviselnek Erdélyben, mint az anyaországban**; Magyarország pedig az amerikai (itt főleg az Amerikai Egyesült Államokról van szó!) szerzők olvasásában vezet Erdély előtt. (Hozzátehetjük ehhez, hogy néhány éve hasonló tendenciát mértünk.)

Ami pedig a különböző nemzetiségű szerzők választási hajlandóságának réteg-háttérét illeti, a korábban meglehetősen homályos erdélyi képlet ezen a téren is élesedett, mégpedig némileg (felemásan) az anyaország tendenciáit követve: a magyar szerzők műveit egyrészt az alacsonyabb végzettségűek preferálják (úgy mint Magyarországon), másrészt viszont (speciális erdélyi vonásként) a diplomások. Ez utóbbiak olvasmányszerkezetében érik el a legmagasabb arányszámot az Amerikából származó olvasmányok is (20%-ot, de a magyar szerzők ugyanakkor 65%-ot képviselnek!), és ez „túlteljesítésnek” számít a hazai helyzethez képest, mert Magyarországon az amerikai irodalom legodaadóbb közönségét a diploma nélküli (általában érettségizett) szellemi dolgozók jelentik. A könyvolvasás gyakorisága markánsan rányomja a bélyegét az íróválasztásra, amennyiben a magyar szerzőket inkább a közepesen és ritkábban olvasók választják, a nyugat-európaiakat (és a közép- és kelet-európaiakat) pedig a rendszeres olvasók, míg az amerikai szerzőkhöz mintha a közepes gyakoriságú olvasók vonzódnának leginkább.

38 Ezt a határvonalat az 11. sz. táblán technikai okból – a magyarországi olvasmányanyag eltérő periodizálása miatt – sajnos nem tudtuk érvényesíteni.

12. sz. táblázat

A legutóbbi olvasmányok összetétele a szerzők nemzetisége szerint Erdélyben és Magyarországon

Az olvasmányok szerzőinek nemzetisége	A felnőtt magyar könyv olvasók százalékában	
	Erdély (1998)	Magyarország (1996)*
magyar	59	39
közép- és kelet-európai	3	4
egyéb (főleg nyugat-) európai országokból való	20	24
(észak- és dél-) amerikai	14	32
egyéb	4	1
Összesen	100	100

* Forrás: Nagy Attila: i. m. Könyvtári Figyelő, 1997. 3. sz. 481. p.

Az erdélyi olvasók olvasmányszerkezetének strukturális és rétegspecifikus vonásai tehát egyrészt stabilan őrzik – korábban is jellemző – értékorientált, hagyományos és nemzeti jellegüket, másrészt bizonyos modernizációs jelenségek felszín alatti jelentkezéséről is vallanak.

Olvasói ízlés

Az eddigikeben a kurrens olvasmányanyag konkrét címeiről és különböző szempontú összetételéről volt szó. Természetesen nem teljesen véletlen, hogy ki milyen olvasmány után nyúl, de e folyamatnak mégis sok esetleges mozzanata is akadhat. Az aktualitások diktálta olvasmánylisták tehát inkább egy adott időszak *olvasói érdeklődésének* főbb irányairól vallanak, s nem annyira a társadalom *olvasói ízléséről*. Ez utóbbit, vagyis az aktuális érdeklődésnél mélyebben rejlő, a „tetszett-nem tetszett” próbáján már átesett, és az olvasók értékvilágának maradandóan megfelelő irodalmi minőségek egy-egy

személyiségre, vagy egy-egy társadalmi csoportra jellemző együttesét olyan kérdések segítségével szoktuk vizsgálni, amelyek az olvasókhöz legközelebb álló műveket-szerzőket nyomozzák. Azokról a művekről és szerzőkről van szó, amelyekhez az olvasót olyan (akár múltbeli) élmények kötik, amelyeknek pozitív emléke, normatív kisugárzása a felmérés pillanatáig elhat. Erdélyi vizsgálatunkban egyetlen ilyen kérdést volt módunkban feltenni az olvasóknak, s ez így hangzott: „Kik az Ön legkedvesebb írói?” A megnevezett szerzők élemezőnyét a 13. sz. táblázat mutatja be.

13. sz. táblázat

„Legkedvesebb írók” listájának élemezőnye Erdélyben,
egy reprezentatív magyar felnőtt minta könyvolvasói körében, 1998 júniusában

Szerző	Említések száma (N=659)	Szerző (Folytatás)	Említések száma (N=659)
Jókai M.	253	Christie, A.	13
Mikszáth K.	113	Dosztojevszkij, F. M.	13
Móricz Zs.	92	Nyíró J.	13
Petőfi S.	84	Dumas, A.	12
Arany J.	44	Hugo, V.	12
Gárdonyi G.	42	Kosztolányi D.	11
Rejtő J.	36	Mann, T.	11
Ady E.	34	Németh L.	11
Tamási Á.	33	Tolsztoj, L.	11
Sütő A.	31	Kányádi S.	10
Wass A.	20	Zola, E.	9
József A.	17	Merle, R.	9
Passuth L.	16	Móra F.	9
Verne, J.	15	Hemingway, E.	8
Szilvási L.	14	Reményik S.	8

A 13. sz. tábla listája erősen hasonlít a „kedvenc” írók kilencvenes évek első felében regisztrált jegyzékéhez: mindkettőt – nagy fölénnyel – Jókai, majd Mikszáth, Móricz és Gárdonyi vezeti. Miközben az anyaországban a költészet (különösen a klasszikusok lírája) egyre „korszerűtlenebbé” válik, az 1998-as erdélyi listán Petőfi és Arany (de Ady Endre is) a korábbinál mintha valamivel nagyobb hangsúlyt kapna. Wass Albert nevével tovább erősödött a legkedveltebb írók korábban sem gyenge erdélyi csapata (Tamási, Sütő, Nyíró, Kányádi, Reményik). A szórakoztató irodalom képviselőinek visszafogett jelenléte nem változtat azon a tényen, hogy a kedvenc írók 1998-ban regisztrált erdélyi listája alapvetően *értékorientált*, centrumában a nemzeti klasszikusok és általában a *klasszikusok*, valamint az *erdélyi* magyarság sorát vállaló és ábrázoló *írók* állnak.

Az ízlés esetében sem elégedtünk meg az írók élmezőnyének, vagyis a jéghegy csúcsának bemutatásával. Az összes felsorolt (kedvenc) szerző egy-egy olvasóra jellemző együttese alapján – régi szokásunkat követve – olyan „sűrített” (a kedvenc szerzők esztétikai-stiláris sajátosságait figyelembe vévő) ízléskategóriákat hoztunk létre, amelyekbe a rendelkezésre álló információk *összhatását*, domináns elemét vizsgálva soroltuk be az egyes olvasókat. Ízléskategóriánkat a 14. sz. táblázat mutatja be,³⁹ amely nemcsak a friss, hanem a régebbi erdélyi, valamint a legutóbbi hazai ízlés-adatainkat is tartalmazza. A szűkebb adatbázison alapuló 1998-as erdélyi mutatókat – a megbízhatóság fokozása céljából – nem összevetjük, hanem *együtt kezeljük* a kilencvenes évek első feléből származó, ugyancsak erdélyi adatokkal. (Annál is inkább tehetjük ezt, mert néhány év alatt különben sem várható – az olvasói érdeklődéstől eltérően – az ízlés jelentősebb módosulása. Így a két erdélyi adatsort – mintegy átlagolva – együtt hasonlítjuk össze a magyarországiával.)

39 A besorolás technikájának és az egyes kategóriák részletesebb ismertetését ld.: Gereben F.: Könyv, könyvtár, közönség. I. m. 118-119. p. Itt kell megjegyeznünk, hogy jelenleg (a 14. táblázatban szereplő típusokba) a besorolás – szokásunktól eltérően – a fent említett egyetlen kérdés alapján történt, és ez a kategóriarendszer 1998-as erdélyi adatait némileg bizonytalanná teszi.

14. sz. táblázat

Olvasói ízléskategóriák százalékos megoszlása a kilencvenes években Erdélyben és Magyarországon

Ízléskategóriák	A felnőtt magyar könyvolvasók százalékában		
	Erdély (1998)	Erdély (1991- 1993)*	Magyaror- szág (vidék) (1991- 1993)*
„Modern” (az értékes modern iro- dalom dominanciája)	8	6	5
„Klasszikus” (a XIX-XX. sz-i realista klasszikusok dominanciája)	44	35	14
„Bestseller I.” (a „nagy” irodalom látszatát keltő félművészi ill. álművé- szi irodalom dominanciája – értékes művek társaságában)	13	16	16
„Bestseller II.” (bestseller kedvencek önmagukban, ill. a szórakoztató iro- dalom társaságában)	5	14	22
„Romantikus” (a XIX. sz-i romantika dominanciája)	16	16	11
„Lektűr” (a szórakoztató irodalom di- rekt műfajainak dominanciája, eset- leg romantikával)	5	10	21
„Ismeretközlő” (kizárólagosnak tűnő non-fiction érdeklődés)	4	2	10
Besorolhatatlan	5	1	1
Összesen	100	100	100

* Forrás: Gereben F.: Identitás, kultúra, kisebbség. I. m. Függelék XXXII. sz. táblázat

Jól látható, hogy a „klasszikus” ízlésképlet – a maga (szerény számítások szerint is) 35-40%-ra tehető arányszámával – jelenti az erdélyi olvasói ízlés legszámottevőbb elemét, amely a „romantikus” kategóriával együtt már (mintegy 55%-nyi) *domináns szerepet kap*. (Ennek az 55%-nak az anyaországban mindössze 25% felel meg!) A *szórakoztató irodalom* két kategóriája („bestseller II.” és „lektűr”) viszont Magyarországon *jut lényegesen nagyobb szerephez*; s ugyanez mondható el az *ismeretközlő irodalomról*.

Íme tehát a vissza-visszatérő alapképlet: Erdély és Magyarország **fel-
nőtt lakosságának olvasói ízlésében egyfelől a kisebbségi lét és identitás
által inspirált erős transzszilván tradíciótisztelet és veretes irodalmi ér-
ték, másfelől pedig – a hazai modernizációs folyamatok eredményekép-
pen – a kommercialításoknak tett engedmények és a praktikus infor-
mációk haszonelvű világa ütközik össze**. Erdélyben az irodalom és az olva-
sáskultúra – ahogy ezt már több ízben is kimutattuk⁴⁰ – szervesen összefügg
a *nemzeti önazonosság* ügyével: az *olvasáskultúra magasabb, értékorientált
szintjei elsősorban az identitástudat vállalt, tudatos és aktív változataiban
jelennek meg*, míg a passzív és értékhiányos olvasás inkább az elutasított,
közömbös, bizonytalan identitástípusok sajátossága, illetve velejárója. Az ol-
vasáskultúra és a magyarságtudat színvonala egymást erősíti, illetve
együtt gyengül meg.

Erdélyi ízléstípusaink rétegspecifikus vonásaiban sok általános (Magyar-
országon és a Kárpát-medence magyar közösségeiben is érvényes) vonást fedez-
hetünk fel. Ilyen a *nők* erősebb kötődése a „bestseller”, és a *férfiak* vonzalma a
„lektűr” kategóriához. Ilyen továbbá a *fiatal* felnőtteknek, illetve a fiatal közép-
korúaknak (a 18-30 és a 31-40 éveseknek) a többi korosztályt meghaladó érdeklő-
dése a „modern”, de egyúttal a „lektűr” ízlésképlet, és (főleg a 31-40 éves kor-
osztályt illetően) a „bestseller” kategóriák névadó olvasmánytípusai iránt, vala-
mint az a tény, hogy az *idősebbek* átlagosnál erősebben kedvelik a klasszikus
irodalmat és a romantikát.

A társadalmi *munkamegosztásban betöltött hely* tekintetében azonban
friss erdélyi adataink a rétegoththonosság tendenciáinak némi átrajzolódását
sejtetik. Konkrétan arról van szó, hogy korábban a klasszikus (realista) iro-
dalom kedvelésében – a nyugdíjasok és a háziasszonyok mellett – az *értelmi-
ségiek* is élen jártak, de most a „klasszikus” ízléskategória jelentősége az is-
kolai végzettség emelkedésével inkább csökken, és legfontosabb társadalmi

40 Gereben F. – Lőrincz J. – Nagy A. – Vidra Szabó F.: Magyar olvasáskultúra határon innen és
túl. I. m.; Gereben F.: I. m. Új Pedagógiai Szemle, 1996. 3. sz.

közegeit – a romantikához hasonlóan – az alacsony iskolázottságú, szakképzetlen fizikai foglalkozású, valamint az inaktív rétegek körében fedezhetjük fel. *Az értelmiség tehát Erdélyben is lassan kivonul a klasszikusokat átlagosnál erősebben kedvelők táborából*, és régebbi speciális ízlésvonzalmaiból csak az értékes modern irodalomhoz való ragaszkodását őrzi meg szilárdan. (Pontosítás végett megjegyezzük, hogy a „modern” ízléskategória az értelmiség körében – a 8%-os átlaggal szemben – 17%-ot ért el, de a „klasszikus” ízlésformáció, bár csak átlagosat, de mégis sokkal magasabb értéket: 45%-ot. Vagyis az említett „kivonulás” a többi réteghez viszonyítva értendő elsősorban, az értelmiségi rétegen belül azonban – legalábbis egyelőre – továbbra is a klasszikus ízlésszint a domináns.) Megemlítjük még, hogy a két „bestseller” ízléstípus – ahogy régebben – elsősorban a nem diplomás *szellemi munkavégzők*, a „lektűr” pedig a *fizikai foglalkozású* rétegek kedvelt kategóriája.

A település nagyságrendje meglehetősen szolidan érvényesítette ízlést befolyásoló szerepét. A „modern” ízlésképlet (és a „lektűr” is!) inkább a nagyobb, a „klasszikus” pedig (a „bestsellerrel” együtt) inkább a közepes városokhoz kötődött, a romantika pedig inkább a községekhez.

Az a korábban észlelt ízléstendencia (amely némileg egyébként olvasói érdeklődés terén is érvényesült), mely szerint *kisebbségi helyzetben* (ahol a magyarság részaránya 30, vagy esetleg 50% alatt van) valamivel erősebb a klasszikusok kedveltsége, most csak a romantikus irodalomra volt érvényes. Az a másik korábbi tendencia, hogy a szórakoztató irodalom iránti affinitás a *tömbszerű többség* (90% feletti) szituációjában a legmagasabb, jelenleg csak a lektűrre áll, a bestseller viszont kisebbségi, sőt szórványhelyzetben is hódítani kezdett. Mindezzel kissé felpuhítja azt a korábban érvényesülő törvényszerűséget, mely szerint az értékes (és hagyományos) irodalmat ott (a szórványban) hívják leginkább segítségül az identitás védelmében, ahol az a legnagyobb veszélyben van, és hogy ott (a tömbmagyar szituációban) találkozunk leginkább a kommercializálódás jeleivel, ahol az identitás legkevésbé szorul védelemre. E tétel halvány jelei azonban még fellelhetők, többek között a régiók ízlésbeli különbségeiben: a romantikus irodalmat leginkább *Dél-Erdélyben* (és a *Partiumban*), a lektürt pedig leginkább *Szekelyföldön* (és ugyancsak a *Partiumban*) kedvelik.

Nem kelthet meglepetést, hogy a modern értékes irodalomra orientált ízlésvilág főleg a *gyakori és rendszeres olvasóknál* fordul elő, a romantikához és a lektűrhez való vonzódás pedig a *nagyon ritka* olvasók között. A „klasszikus” (realista) és a „bestseller” ízlésképletek közbülső helyet foglalnak el – főképp a *ritka és közepes olvasóknál* találkozunk velük.

Vallásosság és olvasáskultúra

Mivel a vallásosság témája egész felmérésünket és jelen dolgozatunkat is végigkísérte, célszerűnek érezzük, hogy különböző típusait az olvasáskultúra mutatóival is szembesítsük. A vallásosság önbesoroló kategóriái közül a „kifejezetten vallásos” típus a könyvolvasás tekintetében teljesen átlagos magatartást tanúsított – ellentétben Magyarországgal, ahol a vallásosság általában átlag alatti olvasási teljesítményekkel járt együtt.⁴¹ A hazai tendencia halvány nyomai Erdélyben is felfedezhetőek: a vallástól elzárkózók meglehetősen kis csapata gyakrabban olvas az átlagosnál. (Az egyensúlyt a vallásilag bizonytalanok átlag alatti olvasási teljesítménye teremti meg.) A jelek szerint **Erdélyben a vallásosság jobban összefér az olvasáskultúra legalábbis átlagos teljesítményszintjeivel, mint Magyarországon.**

A vallásgyakorlás különböző módjai közül a *templombajárás és az imádkozás* – az olvasás vonatkozásában – rokon arcot mutat: a vallásgyakorlástól tartózkodók (templomba nem járók, nem imádkozók) tűnnek a leggyakoribb olvasóknak, de a *rendszeres vallásgyakorlók* nem a könyvek mellőzésében, hanem a *közepes intenzitású olvasási kategóriákban járnak az élen*. Akik vallásukat csak esetenként gyakorolják, vagyis ritkábban járnak templomba és nem imádkoznak rendszeresen, azok az általában nem vagy nagyon keveset olvasnak. Vagyis amíg az egyik vagy másik világnézethez való gyakorlati elkötelezettség inkább mintha élénkítené az olvasást, addig az elkötelezettség bizonytalan, laza formái inkább a kulturális elkötelezettség hasonlóan fogyatékos típusait látszanak vonzani.

A bonyolult kapcsolatrendszerbe a vallásosság belső átélése vitt jól kivehető rendező szempontot. Akiknek az életében akadt olyan *vallási forduló-pont*, amelynek következtében „új és személyes kapcsolatba kerültek a vallással”, egyértelműen többen és többet olvasnak azoknál, akiknek nem volt ilyen élményük. Tehát – ami a vallásosság formáit és szociológiai jellemzőit illeti – a kulturális aktivitásra gyakorolt jótékony hatás szempontjából *legfontosabbnak a belső átélés mélysége tűnik*, ez a jelek szerint fontosabb az „önbesorolásos” vallásosságnál, de fontosabb a vallásgyakorlás szokásos formáinál is.

A két legnépesebb erdélyi felekezet közül – Magyarországgal ellentétben – a reformátusok között több könyvolvasót és rendszeres olvasót találtunk, mint a katolikusok között.

41 Részletesebb kifejtését ld.: Gereben F.: Könyv, könyvtár, közönség. I. m. 83. és köv. oldalak.

Ami pedig az *olvasói ízlést* illeti: tapasztalatunk szerint a nem vallásos, illetve Istenben nem hívő erdélyi magyarok meglehetősen kis csoportja az átlagosnál lényegesen magasabb arányban sorolódott be a modern értékes irodalomra koncentráló ízléstípusba. De a nem vallásosok (a vallásilag bizonytalanokkal és a nem hívőkkel együtt) a színvonalasabb és a kevésbé színvonalas szórakoztató irodalom kategóriáiban („bestseller I.”, „lektűr”) is vezettek. Akik viszont magukat vallásosnak, illetve istenhívőnek tartották, főleg a klasszikus realista és a romantikus irodalmat kedvelték. Vagyis a valláshoz és hithez való viszony az olvasáskultúra minőségét differenciáltan befolyásolja: **amíg a vallásosság – tendenciaszerűen – a hagyományos irodalmi értékek felé irányítja a könyvek híveit; addig vallás és hit híján (a modern irodalom előtérbe kerülésével) nemcsak a tradicionális formák közül, hanem (a szórakozói-fogyasztói beállítódás térnyerésével) az irodalmi értékek világából is könnyebben kiszakadhat az olvasó.**

Irodalmi ízlés és *felekezeti* hovatartozás között Erdélyben a Magyarországon tapasztaltaknál⁴² gyengébb összefüggést találtunk. Ami eltérés mutatkozott, az tendenciájában hasonló volt a magyarországihoz: a *katolikusok* inkább a szórakoztató sikerkönyvek, a *reformátusok* pedig a racionálisabb ismeretközlő olvasmányok kategóriájában tettek szert némi előnyre. Az anyaországtól eltérően a klasszikus irodalom jelentős református túlsúlya Erdélyben nem jelentkezett: ott a klasszikusok (főleg a nemzeti klasszikusok) annyira közkedveltnek mutatkoztak, hogy e téren a felekezetek között nem jött létre számottevő különbség.

ÖSSZEGZÉS

Adataink szerint egyértelműnek tűnik: a kommercializálódás jelenlegi magyarországi méreteitől az erdélyi magyarság távol áll, és egyelőre szilárdan őrzi olvasáskultúrájának – ahogy identitástudatának és vallásosságának is – hagyományos értékeit. Nem zárható ki azonban, hogy a küszöbön álló modernizációs folyamat mellékhatásaként, a fogyasztói-haszonelvű beállítódás

42 A katolikus és a református olvasói ízlésvilág közötti különbségek részletes taglalását ld.: Gereben F.: Könyv, könyvtár, közönség. I. m. 192. és köv. oldalak.

jelei Erdélyben is erősödni fognak. Azonban az is valószínű, hogy ezt a változási tendenciát – az erdélyi kultúra sajátos értékörző hagyományai mellett – *fékezni fogja a kisebbségi lét felfokozott identitásépítő szükséglete*. Láthatuk, hogy a kulturális értékeknek és a vallásnak milyen fontos szerep jutott a nemzeti azonosságtudat építőkövei között. A tudatosabb, a közösségi azonosságtudatot felvállaló identitás-típusok erős együttjárást mutattak a kulturális értékeket középpontba állító magatartással, mint ahogy – jelentős mértékben – a vallásosság elmélyültebb formáival is. Mindez pedig azt jelenti, hogy (főleg kisebbségi körülmények között) *a kulturális javak – a vallásosság ismérveihez hasonlóan – nem csupán önmagukban való értékek, hanem szervesen beépülnek az identitástudat, és azzal együtt egy tradicionális értékrend szerkezetébe*. Egymást erősítő kölcsönös kötődéseik révén meglehetősen szilárd rendszert alkotnak, amelyben az egyes alrendszernek viszonylag kicsi az önmozgása, s amely inkább csak *együttesen* képes – jelentős külső erők hatására – a változásra.

Az erdélyi társadalom előtt álló nagy kérdés most az, hogy hogyan lehet (ha lehet egyáltalán) a modernizáció *pozitív* (az infrastruktúra, az iskolázottság, a városiasodás, az anyagi jólét stb. mértékét növelő) hatásait úgy érvényesíteni, hogy minél kevésbé jelentkezzenek e folyamatok *negatív* (anyanyelvet, szellemi kultúrát, azonosságtudatot, hagyományt, vallást stb. gyengítő) kísérőjelenségei. Úgy vélem, e nehéz feladat megoldásának kulcsfogalma az *identitástudat*, amely az egyént összeköti közösségeivel és a szélesebb társadalommal, s amely iránytűként segít eligazodni a modernizációs folyamatok által szétzilált világban. Ahogy azonban változik a világ, a társadalom és benne az ember, úgy az azonosságtudat is módosulhat. Nagyon fontos, hogy ez ne törésszerűen, hanem *szerves folyamatként*, a kultúra, a vallás stb. *alapértékeinek megőrzésével* menjen végbe: hogy a jövőt szolgáló, az „idők jeleit” figyelembe vevő változások szilárd alapokra épülhessenek.

Ára: 850 forint áfával

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár